

PIETER GLASBERGEN

Culemborg verjongt zijn hart

Stadsvernieuwing in de jaren 1955-1990

Deel II: Van meuk tot monument

Foto voorzijde: restauratie van rijksmonument De Hoop (1986).

Foto's achterzijde: de verwaarloosde molenromp en de molen na de laatste restauratie.

A. Wennekus/RAR | J.A. Heijdra/RCE 137.993 | O. Brinkkemper/RCE 451862

Voorwoord

Nadat in Culemborg de grote kaalslag had plaatsgevonden en de nieuwe sociale woningbouw in de oude stad nagenoeg gerealiseerd was, groeide de belangstelling voor de vele in erbarmelijke staat verkerende monumenten. Ook daar had de verloedering toegeslagen. Dit verhaal markeert de overgang van 'die ouwe meuk moet worden opgeruimd' naar 'hoe behouden we zoveel mogelijk historische waarden' en beschrijft een nieuwe fase in de wijze waarop Culemborg haar hart verjongde. Ik doel op het monumentenbeleid dat wordt ontwikkeld in de jaren 1970, gedeeltelijk overlappend met de laatste fase van de sanering. Deze verandering leidt tot een grootscheepse restauratie van monumenten in de jaren 1980. Rond 1990 is deze fase alweer voorbij.

In deze Voetnoot bespreek ik deze periode van monumentenzorg in Culemborg tegen de achtergrond van de algemene geschiedenis ervan: de discussies die plaatsvonden over restauratiebeginselen, de dilemma's waar men voor stond, en de keuzen die werden gemaakt. Opnieuw speelde een stimulerend beleid van de rijksoverheid een belangrijke rol.

Het is niet mijn bedoeling een cursus architectuurgeschiedenis te schrijven. Ik bespreek die geschiedenis vooral als een referentiekader om het Culemborgse monumentenbeleid en de vele restauraties beter te kunnen begrijpen en beoordelen.

Pieter Glasbergen

Een van de oudste, zo niet het oudste, rijksmonument in Culemborg is de 14e-eeuwse stadsmuur waarvan op een aantal plaatsen in de stad nog overblijfselen te zien zijn. Hier op een foto uit 1972. A.J. van der Wal / RCE 14835

Wat is eigenlijk een monument?

Als eerste leg ik een – wat lijkt eenvoudige – vraag voor, namelijk: “Wat is eigenlijk een monument en welke soorten zijn er?” Die vraag zal ik beantwoorden door drie Culemborgse monumenten te bekijken.

Klassieke monumenten zijn in het algemeen panden waar het ‘monument zijn’ vanaf straalt, zoals kerken, kastelen, stadhuizen en buitenplaatsen. Een voorbeeld van die categorie is het stadhuis op de Markt, in de 16e eeuw gebouwd in de stijl van de Vlaamse of Brabantse gotiek. Dit pand kan beschouwd worden als de parel onder de monumenten in Culemborg.

Naar zo’n monument kun je op verschillende manieren kijken. Je kunt de architectuur zien als een kunstzinnige creatie, waarmee de bouwmeester tot uitdrukking brengt hoe een stadhuis eruit hoort te zien. Je kunt het monument óók zien als een uitdrukking van de macht van de elite. Machthebbers uit die tijd wilden door de architectuur van een gebouw hun status laten zien. Het was de wereld van de hoge heren, de magistraten, de elite, waarvoor je je pet afnam en waarvoor je boog als ze in hun koets langskwamen. Een wereld die ver weg stond van de vaak armzalige leefomstandigheden van de ‘gewone mensen’. Je kunt ten slotte ook bouwtechnisch naar dit pand kijken. Dan kijk je naar de materialen die werden gebruikt, het metselverband, de voegen, de kleuren, en hoe dit alles tot één geheel werd gesmeed.

Er zullen lezers zijn die het schakelhuis uit 1925 niet direct als rijksmonument herkennen. Toch is dit een fraai voorbeeld in de categorie *industriële monumenten*. Dit pand van architect Hendrik Fels aan de Lanxmeersestraat 3 wordt tot de Haagse school gerekend, een stijl die ook wel ‘functionalisme’ wordt genoemd. We zien de invloeden van Willem Dudok en Frank Lloyd Wright. Het is een mooi voorbeeld van het samengaan van schoonheid en functionaliteit.

De derde foto betreft een gemeentelijk monument: het standbeeld van Pieter Aafjes van kunstenaar Maarten Pauw uit 1949. Dit standbeeld valt in de categorie monumenten als *gedenkteken*. Hier gaat het om getuigenis, eerherstel of eerbetoon, vaak van een persoon of een historische gebeurtenis. Pieter Aafjes was van 1907 tot 1947 dirigent van de later naar hem vernoemde harmonie ‘Crescendo’.

Drie Culemborgse monumenten. Louis Hoeke

Het is, merkwaardig genoeg, het enige beeldhouwwerk dat op de Culemborgse monumentenlijst voorkomt.

Het begrip 'monument' komt van het Latijnse *monumentum*: 'dat wat herinnerd wil worden'. Monumenten zijn objecten die iets vertellen over onze geschiedenis – over de leefwijzen, over belangrijke personen en over de politieke, religieuze of sociaal-economische omstandigheden. Monumenten zijn ook in een ander opzicht bijzondere objecten. Er niets aan doen betekent dat ze uiteindelijk (al dan niet in schoonheid) ten onder zullen gaan. Ook dient bedacht te worden dat woonhuizen, net als 'klassieke' gebouwen, nooit als monument zijn gebouwd. Het waren modieuze gebruiksvoorwerpen. Blijkbaar is er iets gebeurd waardoor we die objecten nu als 'monument' aanduiden en als 'speciaal' zijn gaan zien.

Een monument refereert dus vaak aan het verleden, hoewel een monument niet per se oud hoeft te zijn. Om van een monument te spreken moet het object ook een ander noodzakelijk kenmerk hebben, namelijk een 'beeld' of architectuur die (later) als bijzonder wordt beschouwd.

Een bijzonder categorie oorlogsmonumenten vormen de 'Stolpersteine' ('struikelstenen') ter nagedachtenis aan mensen die in de Tweede Wereldoorlog vervolgd zijn. In Culemborg vind je er verschillende, onder andere deze voor een familielid van Louis de Beer, die we in het verhaal nog zullen tegenkomen. Wikipedia

Architectuur werd in het verleden 'bouwkunst' genoemd. De architect was een 'bouwmeester'. Die term geeft aan dat het gaat om een technische activiteit. Een monument heeft zeker waarde als document van de geschiedenis van de bouwtechniek. Maar architectuur is ook ontwerpen, heeft ook met esthetiek te maken, met de schoonheid en het unieke van een object. Harmonieuze verhoudingen spelen daarbij een belangrijke rol. Als we van 'architectuurhistorische waarde' spreken, dan hebben we het meestal over een pand in één bouwstijl. Deze 'stijlzuiverheid' gaat vaak samen met een specifieke bouwtechniek of materiaalgebruik. Zo kon er, toen beton beschikbaar kwam, op een andere manier worden gebouwd met nieuwe uiterlijke kenmerken.

Er zijn meer categorieën monumenten voor specifieke historische situaties of gebeurtenissen. Denk bijvoorbeeld aan *oorlogsmonumenten*, waarvan Culemborg er verschillende heeft. Er zijn ook *slavernijmonumenten* en *archeologische monumenten*; die hebben we in Culemborg niet. Een bijzondere categorie is *stedenbouwkundige monumenten*, beschermde stads- en dorpsgezichten, zoals de oude binnenstad van Culemborg.

Is Culemborg een monumentenstad?

Dat gevoel heb ik niet als ik door de stad loop. Er zijn echter drie redenen om er anders over te denken: het *aantal* monumenten, de *variëteit* aan monumenten en de aanwezigheid van een *monumentaal ensemble*.

Het aantal monumenten

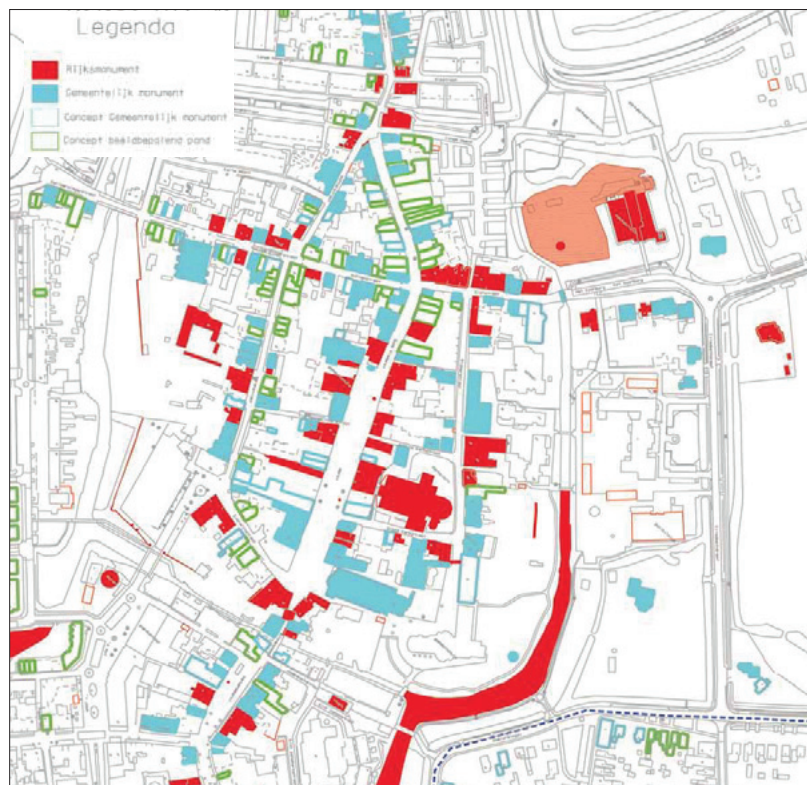
Het overzichtskaartje van de monumenten in de oude stad belooft nogal wat. Vergeleken met de 'Krottenkaart' uit deel I zien we een heel ander beeld. Op de Markt en directe omgeving, het Havenkwartier, en (iets minder uitbundig) in de Zandstraat, treffen we veel panden aan met een min of meer monumentale status.

Culemborg heeft 140 rijksmonumenten. Nota bene: daar horen ook de twee forten en de daarbij behorende groepsschuilplaatsen

Kaart uit 2011 van de monumenten in de binnenstad uit het 'Beeldkwaliteitsplan binnenstad Culemborg' Croonen Adviseurs

Legenda:

- rijksmonument;
- gemeentemonument;
- beeldbepalend stadsgezicht.

en kazematten in het buitengebied bij, samen ongeveer 40 objecten. Er zijn 212 gemeentelijke monumenten en ruim 120 'beeldbepalende' panden. De rijksmonumenten worden door nationale wetgeving beschermd, de gemeentelijke monumenten door een gemeentelijke monumentenverordening en de beeldbepalende panden zijn geen monument. De aanwijzing 'beeldbepalend' is vooral 'ter herinnering' en kan vastgelegd worden in een bestemmingsplan en een welstandnota.

De variëteit aan monumenten

Culemborg is wat betreft de architectuur van de gebouwen een mengelmoes van bouwstijlen. Een bouwstijl is een specifieke vormgeving voor een bepaalde tijd: een mode. Voor modes in de architectuur hebben we een deftiger term, namelijk 'stijlen'. De stijl kan zowel betrekking hebben op het uiterlijk van een pand als de inrichting ervan. De klassieke inrichtingen kunnen we nog op oude prenten zien en zijn nog te vinden in paleizen, landhuizen en kastelen. Een 'stijlkamer' is een in historische stijl vormgegeven ruimte in een museum waardoor je een beeld kunt vormen van

De keuken van het weeshuis ingericht als stijlkamer, hier in de jaren 1970. RAR

Tijdens restauraties worden soms interieurdelen aangetroffen. Links toont architect Henk van der Wielen een van de panelen uit Tollenstraat 3, naar overlevering afkomstig uit de St. Janskerk. Rechts een middeleeuwse trap uit het pand Markt 23. Foto auteur | Henk van der Wielen

een bepaalde tijd. In Culemborg is de protectorenkamer in het Elisabeth Weeshuis een voorbeeld van zo'n stijlkamer met een inrichting van rond 1800. Ook de keuken van het Weeshuis is een stijlkamer. De burgemeesterskamer in het stadhuis op de markt zou een mooi voorbeeld van een 20e-eeuwse vergaderkamer zijn geweest als men niet had besloten meubilair en verlichting te moderniseren. In Culemborg moeten we het voornamelijk doen met stijlenmerken aan de buitenkant; de gevels (het visitekaartje van het huis), de vensters en de daken en in zekere zin ook de indeling en structuur van een gebouw.

Je kunt het geheel aan bouwstijlen als een *stedelijk archief* beschouwen, maar dan wel een archief dat nog dagelijks in gebruik is, een levend archief dus. Daarin ligt het tweede argument om Culemborg toch een monumentenstad te noemen. Wanneer we dat Culemborgse archief betreden, zien we namelijk dat nagenoeg de gehele geschiedenis van de bouwkunst in Nederland aanwezig is. In de tabel op de volgende pagina geef ik van elke stijl een voorbeeld.

Deze benamingen werden overigens pas in de 19e eeuw ingevoerd. Missen we in Culemborg stijlen? De Romaanse stijl komt in woonhuizen in Nederland nauwelijks voor. Huizen werden in die tijd (950-1250) namelijk van hout gebouwd. De Barok (1600-1780) en Rococo (late Barok, 1740-1770, ook wel 'Lodewijk XV') hebben geen grote sporen achter gelaten in de bouwgeschiedenis van Culemborg. Al is er een fraaie Rococoschouw in de burgemeesterskamer en rekenen we ook het bordes van het Stadhuis tot die stijl. In de tijd van de Barok werden niet veel kerken gebouwd. Er zijn dan ook

Vereenvoudigd overzicht architectuurstijlen in Culemborg	
Gotiek (1230-1560)	Stadhuis (Markt)
Renaissance (1525-1665)	Voormalig bankgebouw (Markt 11)
Classicisme (1640-1720)	Vishal (Havendijk 6)
Lodewijk XIV (1700-1750)	Pomp bij het stadhuis
Lodewijk XV / Rococo (1740-1770)	Bordes van het stadhuis
Empire (1800-1820)	Façade Elisabeth Weeshuis
Neoclassicisme (1800-1880)	Oudkatholieke kerk (Varkensmarkt 18)
Neogotiek (1840-1910)	(voormalige) synagoge (Jodenkerkstraat 5), architect Sillevius
Neorenaissance (1875-1915)	Visstraat 1 / Havendijk 3
Eclecticisme (1840-1910)	Voorburg 1, architect Prins (?)
Chaletstijl (1875-1915)	Rijkspeilschaalhuisje (Veerweg)
Jugendstil (1895-1915)	Markt 46-48
Amsterdamse School (1910-1930)	Parochiehuis (Grote Kerkstraat 13), architect Prins
Haagse School (1925-1940)	Schakelhuis (Lanxmeerse straat)
Functionalisme / Nieuwe Zakelijkheid (1915-1965)	Tollenstraat 25-27
Engelse landhuisstijl (1900-1940)	Rentmeesterhuis (Waldeck-Pyrmontdreef 3)
Traditionalisme / Delftse School (1925-1960)	Voormalige bioscoop / theaterzaal (Markt 39)

maar enkele Barokke kerken in Nederland. Er zijn weinig woonhuizen uit de Barok in Nederland. Die stijl was waarschijnlijk te frivool voor de nuchtere Nederlanders.

Intermezzo: een blik op stijlveranderingen

Otto de Beus (1873-1959) was een Culemborgs vakbondsman, politicus en naast nog veel meer medeoprichter en vele jaren bestuurslid van Voet. Hij schrijft in zijn boek *Culemborgs volksleven in de negentiende eeuw* over de schoonheid, in zijn jeugd, van de Markt met zijn fraaie gevels. Later zou hij woorden ‘verprutst’ en ‘verminkt’ gebruiken als hij vertelt over de winkeliers die de ramen uit de pui haalden en er vitrinekasten vóór plaatsten. Iets van die verandering in ‘mode’ is te zien in een vergelijking van drie afbeeldingen van een deel van de westzijde van de Markt.

In enkele decennia is de variëteit aan gevels (we zien in 1869 trapgevels, tuitgevels en een klokgevel) volledig vervangen door lijstgevels (zie de foto uit 1915 op bladzijde 10). Als we nog eens

goed naar de foto uit 1869 kijken, zien we aanzienlijk ingrijpende veranderingen aan de bebouwing die in 2022 een totaal nieuw beeld van de Markt opleveren (zie volgende bladzijde). Het pand met de klokgevel en het pand ernaast (1 en 2) zijn afgebroken. Het huis van Louis de Beer (3, waarover later meer) heeft een fraaie trapgevel gekregen. De twee kleine pandjes met puntaken (4) zijn gesloopt. Over die sloop is een verhaal overgeleverd dat speelt in het begin van de 20e eeuw. De eigenaar van de woningen kreeg van de gemeente geen toestemming voor zijn bouwplannen: slopen en één nieuw, groot pand. Toevalligerwijs trof de man tijdens een jachtpartij in het buitengebied van Culemborg de burgemeester aan, die verwickeld was in een compromitterende situatie met een dame niet zijnde zijn echtgenote. Toen was de vergunning snel rond. Er staat nu een winkelpand met een plat dak, te zien op bladzijde 11 (bovenste foto).

De twee verdwenen grote trapgevels (5 op de foto uit 1869, zie ook de twee onderste foto's op bladzijde 11) zijn interessant. Dit was het huis van burgemeester Louis Ziegenhirt von Rosenthal. Na diens overlijden in 1903 werd het pand verkocht aan Samuel Vorst die in 1907 beide trapgevels liet afbreken. Later zijn de panden gesloopt, maar de zijmuren en achtergevels die uit kloostermoppen waren opgetrokken zijn bewaard gebleven en in de huidige panden opgenomen.

De westzijde van de markt in Culemborg. Foto uit 1869. RAR

Hetzelfde stadsgezicht op een foto uit 1915. RAR

De Markt in 2022. Louis Hoeke

In 2022 staat dit pand op de plek van de twee gesloopte woningen (nummer 4 op de foto uit 1869). Louis Hoeke

Twee trapgevels uit de negentiende eeuw en daarnaast wat er voor in de plaats gekomen is. RAR | Louis Hoeke

Sprak Otto de Beus terecht over ‘verprutst’ en ‘verminkt’? Mode is ook in de architectuur een dynamisch verschijnsel, vandaar dat er zoveel verschillende stijlen zijn. De Markt zal er over vijftig jaar ongetwijfeld opnieuw anders uitzien.

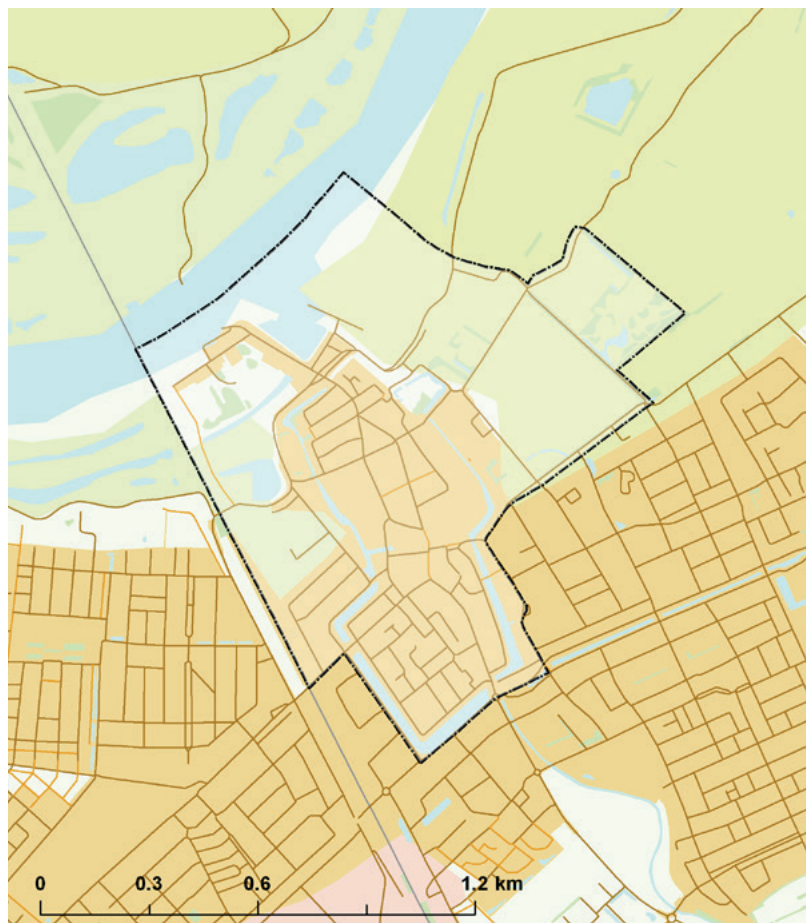
Een monumentaal ensemble – het ‘beschermd stadsgezicht’

De oude binnenstad van Culemborg is door de Rijksoverheid aangewezen als ‘stedenbouwkundig monument’ en is daarom ‘beschermd stadsgezicht’. Dat is de derde reden waarom Culemborg

borg een monumentenstad genoemd zou kunnen worden. De monumentenwet van 1961 bood daartoe de mogelijkheid. We zien dan in de monumentenzorg een verbreding: van gebouwen naar 'ensembles', gebieden met een monumentale status. Daarmee kwam een verbinding tot stand met ruimtelijke ordening. Gemeenten met een 'stedenbouwkundig monument' namen de verplichting op zich om de bescherming ervan in een 'bestemmingsplan beschermd stadsgezicht' uit te werken. Dit element uit de wet kwam in Nederland vaak niet zo snel van de grond.

In Culemborg duurde het tot 1977 voordat de oude binnenstad werd aangewezen als beschermd stadsgezicht. Daarmee werd dit het grootste monument in Culemborg. Waarom duurde dat zo lang? We kunnen dat duiden als de spanning tussen (fysiek) *behoud* en (functionele) *ontwikkeling* (verandering). De aanwijzing tot beschermd stadsgezicht, zo vreesde men, zou kunnen leiden tot bevriezen van de ontwikkeling die een stad nu eenmaal nodig heeft om leefbaar te zijn.

Kaart uit 2012 van het beschermd stadsgezicht van Culemborg. RCE

Je zou kunnen zeggen dat de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht voor Culemborg mosterd na de maaltijd was. Er was immers al een grote doorbraak gerealiseerd (over Het Jach en Het Hof en de nieuw aangelegde Boerenstraat) en grote delen van de binnenstad waren gesaneerd. Van ‘terug-restaureren’ zoals in Heusden of Bourtange kon dus geen sprake zijn. Daar was het verkrotte Culemborg overigens ook niet geschikt voor. Wel gaf de aanwijzing een *boost* aan de uitvoering van restauraties. De aanwijzing hield namelijk wel een erkenning in van het bijzondere karakter van de stad. Die erkenning leidde tot de verplichting om de historische en (steden)bouwkundige waarde die de stad heeft in stand te houden.

Een aantal karakteristieken van de oude binnenstad waren bepalend voor de aanwijzing. Belangrijk waren de laatmiddeleeuwse verkaveling van de bouwblokken, de verbinding van de stad met het oostelijke open gebied en de markant gesitueerde bijzondere bebouwing (kerken, stadhuis, Fransche school, meestal als individueel monument beschermd). Voorts wogen de relaties tussen de stadsdelen van de ‘Driestad’ mee: in het centrum het handelsdeel rond de Markt, ten noorden het Havenkwartier en ten zuiden Lanxmeer en de Nieuwstad, geaccentueerd door verbindende stadsgrachten.

Bij de aanwijzing werd geconstateerd dat de historische bebouwing er in het algemeen slecht aan toe was en dat een omvangrijk herstelprogramma noodzakelijk zou zijn.

Na inschrijving in het monumentenregister moest binnen twee jaar een bestemmingsplan voor het beschermde stadsgezicht worden opgesteld. Dat liet in Culemborg echter nog enkele decennia op zich wachten. Dat is overigens wel begrijpelijk, want er stond geen sanctie op het niet hebben van dat bestemmingsplan. Ik herinner me dat we als College vooral op een praktische manier aan de slag gingen. We moedigden particulieren aan hun panden te restaureren. De gemeente kocht incidenteel panden aan die anders verloren zouden gaan en liet ze restaureren. Het streven was om zo gemiddeld 12 panden per jaar te herstellen. Daar was per jaar inclusief de subsidies bijna twee miljoen gulden voor nodig. Het zou een succesvol beleid blijken.

Terugkomend op de vraag of Culemborg een monumentenstad is kunnen we nu wel concluderen dat de stad haar karakter en identiteit ontleent aan het aantal en de variëteit van haar monumenten, alsmede aan een bijzonder monumentaal ensemble. Een typisch ‘oudhollands’ stadje – daarvoor komen mensen naar Culemborg.

Intermezzo: Culemborgse stadsarchitecten

In het overzicht van de architectuurstijlen komen we de namen van drie Culemborgse architecten tegen: Sillevis, Prins, en Ausems.

Er zijn meerdere stadsarchitecten geweest met de naam Sillevis die in de literatuur vaak door elkaar worden gehaald. De oudste is Cornelis ('Coos baas', 1794-1857), timmerman en 'stadswerkbaas' en ontwerper van de 'Fransche School' (1846-1847) en de synagoge, die na zijn dood werd gebouwd (1867-1868). Zoon Leendert Sillevis (timmerman en stadsarchitect van 1859 tot 1887) is de architect van de Oude School (1884, Goilberdingerstraat 14, een gemeentelijk monument): Mr. Leendert Sillevis uit deel I is zijn kleinzoon.

De familie Prins kent ook meerdere architecten. De belangrijkste is stadsarchitect Gijsbartus Prins (1852-1933), bekend van de fraaie eclectische Herenhuizen aan het Voorburg.

Theo Ausems (1907-1996) is niet in dienst van de gemeente geweest, maar kan toch als stadsarchitect worden beschouwd. Ausems ontwerpt vaak in de traditionalistische stijl met invloeden uit de Delftse school, een stijl die in zijn tijd gebruikelijk is. Zijn ontwerpen zijn herkenbaar aan het gebruik van donkerbruine baksteen, grote overstekken, rode dakpannen, ramen met kleine roeden en een geaccentueerde entree.

Tot de stadarchitecten reken ik ook Henk van der Wielen (1939-2020) die onder meer ruim 90 monumentale panden in Culemborg heeft gerestaureerd en een belangrijke rol heeft gespeeld in het streven naar 'behoud van het verleden'.

Een beetje geschiedenis van de monumentenzorg

Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de monumentenzorg in Culemborg en vooral van de restauraties die zijn uitgevoerd, is het van belang iets te begrijpen van de achtergronden van de monumentenzorg en met name de evolutie van de restauratiebeginselen (de opvattingen over hoe te restaureren).

De idee dat monumentale gebouwen bescherming behoeven is in Nederland, later dan in andere landen, in de tweede helft van de 19e-eeuw uit particulier initiatief ontstaan. Daarvóór was sprake van 'groot onderhoud' waarbij in meer of mindere mate rekening werd gehouden met de geschiedenis van het pand.

De grondleggers van de monumentenzorg

Onder monumenten begreep men in de 19e eeuw vooral kerken, raadhuisen, kastelen, poorten en buitenhuizen. Van overheidsbeleid was nog geen sprake. Er kwam in die tijd wel een potje op de Rijksbegroting om *ad hoc* bij te dragen aan het herstel van monumenten.

Belangrijke voorvechters van monumentenzorg waren de architect Pierre Cuypers en de advocaat en politicus Victor de Stuers.

Cuypers en De Stuers trokken als lid en secretaris van de eerste Adviescommissie voor de Monumentenzorg (1874-1876) samen op in het definiëren van restauratiebeginselen. Centraal staat de gotiek, die ze als de enige christelijke bouwstijl beschouwden. Cuypers bouwde een zeventigtal kerken in deze stijl, en hij was niet de enige architect die dat deed. Na herstel van de Bisschoppelijke hiërarchie in 1853 werden er op grote schaal nieuwe Rooms-Katholieke kerken in neogotische stijl gebouwd. In Culemborg werd een kerk ontworpen door Piet van Genk (1885) die ook bouwde voor het Bisdom Breda. Voor het aartsbisdom Utrecht werkte in die tijd Alfred Tepe, met o.m. kerken in Schalkwijk, Everdingen en Beesd. Pierre Cuypers restaureerde ook kerken en ging daarbij rigoreus te werk. Hij sloopte namelijk vele niet-gotische elementen en bouwde er zaken bij in (naar zijn idee) 'middeleeuwse' sfeer. Cuypers wilde vooral kunstenaar zijn en zichzelf niet wegcijferen. Daardoor lijken zijn restauraties vaak niet meer op wat er oorspronkelijk gestaan had.

Pierre Cuypers (1827-1921, zittend) ontwierp en restaureerde vooral kerken, hoewel hij bij het grote publiek vooral bekend is als architect van het Rijksmuseum en het Centraal Station in Amsterdam.

Victor de Stuers (1843-1916) vestigde zijn naam als kunstbeschermer met het artikel 'Holland op zijn smalst', dat in 1873 in De Gids verscheen. In dit artikel wees hij op de erbarmelijke toestand waarin 'onze grote monumenten' verkeerden en hij verweet de overheid een passieve houding met betrekking tot de bescherming ervan. In 1874 werd hij de eerste Rijksambtenaar (referendaris) voor de monumentenzorg.

De Stuers was een opvallend kleine man. Op de meeste foto's van hem en Cuypers is hij daarom staand afgebeeld en Cuypers zittend, zoals ook hier op een foto uit circa 1880. RCE

Historiserend restaureren en bouwen in diskrediet

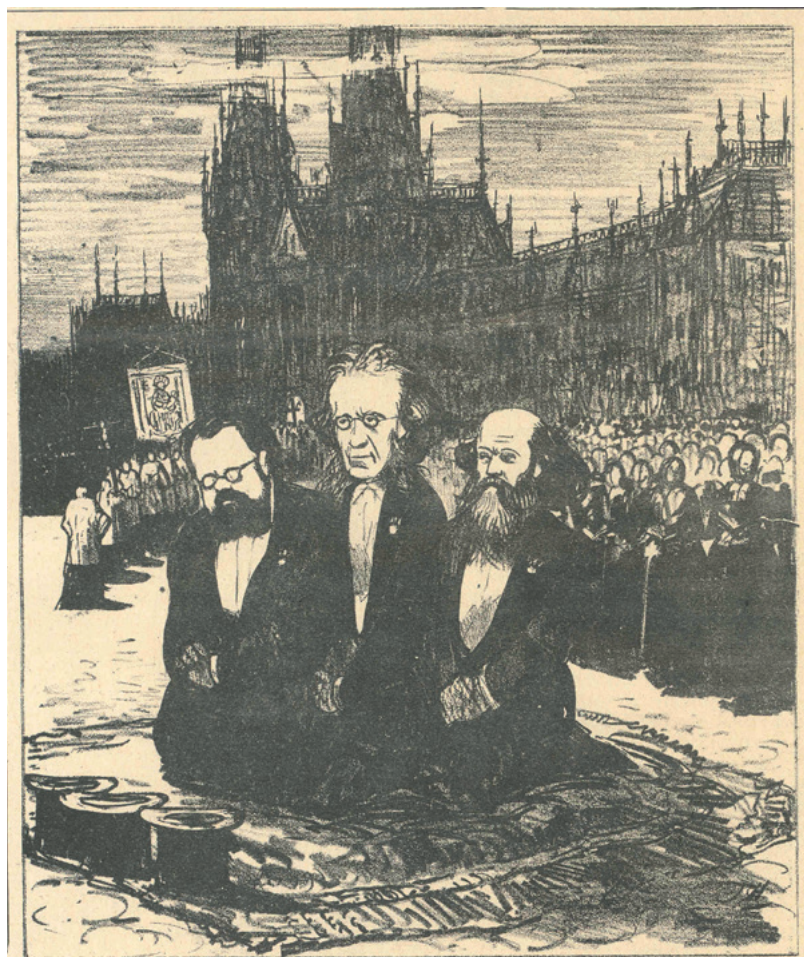
Je kunt niet ontkennen dat deze werkwijze mooie panden heeft opgeleverd. Aan het eind van de 19e eeuw was deze manier van restaureren echter steeds meer in diskrediet geraakt. Dit had twee redenen.

In de eerste plaats werden Cuypers en de Stuers, die beiden actief katholiek waren, ervan beschuldigd dat zij door het hanteren van de neogotiek een 'katholieke architectuur' wilden vestigen – een soort missiewerk in protestants gebied. Zo werd het door Cuypers ontworpen Rijksmuseum in Amsterdam 'roomse penetratie' genoemd en vergeleken met een Bisschoppelijk paleis.

In de tweede plaats ontstond er in toenemende mate verzet tegen deze wijze van restaureren die als een 'leugen tegen de geschiedenis' werd beschouwd en zelfs als het 'met ongetwijfeld goede bedoelingen' creëren van een vervalsing.

Cypers en De Stuers speelden een belangrijke rol in verschillende adviescommissies voor de monumentenzorg die door de regering werden ingesteld. Deze commissies begonnen met een inventarisatie en uitvoerige beschrijving (met afbeeldingen) van panden die als monument konden worden beschouwd. De bedoeling was alle in aanmerking komende Nederlandse gebouwen van vóór 1850 op te nemen. De commissies hebben daar ongeveer 25 jaar aan gewerkt. Daarnaast adviseerde men over restauraties.

Victor de Stuers, Joseph Alberdingk Thijm en Pierre Cuypers (v.l.n.r.). Critici verweten dit drietal ervoor verantwoordelijk te zijn dat het Rijksmuseum Amsterdam gelijkenissen vertoonde met een middeleeuwse kathedraal. Het onderschrift luidt: 'Wijding van het Bisschoppelijk Paleis, genaamd "het Rijksmuseum te Amsterdam"'. Spotprent van Jan Holswilder ter gelegenheid van de officiële opening van het museum in 1885. Museum Cuyperhuis, Roermond

Uitgever van A. Koning

Gedrukt bij Web. E. Bjanet & Zn. Lith. v. D. N.

Wijding van het Bisschoppelijk Paleis, genaamd „het Rijksmuseum te Amsterdam.“

Jan Kalf (1873-1954) zou uitgroeien tot een derde grondlegger van de monumentenzorg. Hij pleitte tevergeefs voor een wet die afbraak en veranderingen van monumenten zou verbieden. Gedurende zijn periode zijn 350 monumenten gerestaureerd. RCE

Het werk van de commissies leidt ertoe dat in 1918 het 'Rijksbureau voor de Monumentenzorg' wordt opgericht, waarvan Jan Kalf de eerste 20 jaar directeur is.

De 'Voorlopige Lijst der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst voor Gelderland' dateert uit 1917. Culemborg komt erin voor met monumenten als het stadhuis, alle kerken, de Binnenpoort, het Weeshuis, de Caffagne, het Drostenhuis, het Pietersgasthuis, de pompen en de stadsmuur. En natuurlijk het 'Oude mannen en vrouwenhuis' dat toen nog bestond. Verder ook enkele gevelstenen (Herestraat, Tollenstraat, Ridderstraat, Varkensmarkt), ankers (Binnenpoort en Zandstraat), stoeppalen (Tollenstraat en Oude Vismarkt), de molen op de wal en een 16-tal woonhuizen. Maar merkwaardig genoeg niet de synagoge en de stadgrachten. Deze Voorlopige Lijst krijgt na de Tweede Wereldoorlog de status van officiële monumentenlijst en wordt gebruikt als basis voor het bepalen van subsidies. In 1968 zal een 'Geïllustreerde Lijst' verschijnen.

Aan het begin van de 20e eeuw is ook de maatschappelijke belangstelling voor monumentenzorg gegroeid, hetgeen blijkt uit de vele particuliere initiatieven die zich inzetten voor bescherming van historische waarden, zoals de 'Bond Heemschut' (1911), de 'Vereniging Hendrick de Keyser' (1918), de 'Hollandsche Molen' (1923) en 'Menno van Coehoorn' (1932). Andere initiatieven ontstonden voor het behoud van oude vestingwerken, kastelen en boerderijen.

Naar een nieuwe architectuurtheorie

Rond de eeuwwisseling kwam een nieuwe generatie architecten op met namen als Berlage en De Bazel en (iets later) Dudok en Rietveld. Zij ontwikkelden een nieuwe, moderne architectuur, hetgeen samenging met een dubbele 'intellectuele kritiek', namelijk zowel op de 'neostijlen' als op de wijze van restaureren in de 19e eeuw. De verketting van de neostijlen vond rond 1900 een hoogtepunt. Men beschouwde ze als oneerlijke mooimakerij, als curiositeit en als schijnarchitectuur van een leugenachtige en decadente eeuw. De architecten van die 'decoratieve' stijlen werden zelfs als zwakzinnigen en criminelen afgeschilderd. Die kritiek zou lang doorwerken. Pas in de jaren 1970 begonnen sommige kunstcritici zich voor de neostijlen te interesseren, hoewel vrijwel niemand dan nog durfde te beweren dat de neostijlen ronduit mooi kunnen zijn.

Een terzijde: het is opvallend dat juist in de 19e eeuw, toen er nog geen rijksbeleid voor de monumentenzorg was, vele panden zijn gebouwd die later als monument werden geclassificeerd. Het merendeel van de monumenten in Culemborg is ook 19e-eeuws.

Een voorbeeld van een in neostijl en historiserend gebouwd pand is het eerder genoemde Rijksmuseum in Amsterdam. In 1885 ontworpen door Pierre Cuypers en hier te zien op een Ansichtkaart uit circa 1895. Library of Congress, Washington DC, USA

Architecten en kenners van de architectuur hebben elkaars werk overigens altijd behoorlijk kritisch bejegend, zo niet afgekraakt. Zo zou Pierre Cuypers, toen al op zeer hoge leeftijd, de 'Art Nouveau' vergeleken hebben met: *"een teringlijdst, die met een verraaderlijke blos op de wangen, maar kort van jaren, dol en opgewonden van het leven wil genieten"*. Ook 'de modernen' werden scherp bekritiseerd. De kubistische gevelvlakken en abstractie van de Stijl-groep (1917-1931) werden afgedaan als oppervlakkige decoraties. Interessant is dat de kern van de kritiek op de 19e-eeuwse architectuur, netter geformuleerd dan hierboven, een *gebrek* aan creativiteit is, terwijl tegelijkertijd de restauraties uit de 19e-eeuw een *teveel* aan creativiteit wordt verweten. Dit komt tot uiting in de nieuwe opvattingen over restauratiebeginselen.

In 1917 formuleerde de 'Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond' (KNOB; vanaf 1899 de eerste landelijke organisatie die zich richt op behoud van het culturele erfgoed) de grondbeginselen voor het restaureren, gedragslijnen die aangeven hoe bij het restaureren zou moeten worden gehandeld. 'Behouden gaat voor vernieuwen' was de kern van die beginselen. Daarmee verwierp men de 19e-eeuwse 'stijlzuivering' die geleid had tot restauraties in een vermeende oorspronkelijke stijl. Daarbij werden alle elementen uit een latere tijd verwijderd en werd 'in de geest van de oude tijd' bijgebouwd. Het opnieuw bouwen van verdwenen gedeelten van een gebouw beschouwde men voortaan als verwerpelijk. Aanvullingen moesten in eigentijdse stijl uitgevoerd worden en het al vernielde mocht niet geïmiteerd worden, dat wil zeggen dat ontbrekende

delen zo zouden moeten worden gemaakt dat je onmiddellijk kon zien in welke tijd ze waren gemaakt. De eerste taak bij restauraties werd het verzekeren van de instandhouding van de monumenten (zogenaamde 'behoudende restauratie'). De geschiedenis van een gebouw moest zichtbaar blijven.

Een ander punt van discussie was de nieuwbouw in oude steden. Moest je je aanpassen of juist streven naar moderne architectuur van hoge kwaliteit? Het laatste standpunt leek steeds meer de overhand te krijgen.

Tussen 1918 en 1946 veranderde de samenstelling van de Rijkscommissies voor de Monumentenzorg. Naast Kalf gingen nieuwe leden als De Bazel en Berlage een belangrijke rol spelen. In 1946 werd een Voorlopige Monumentenraad ingesteld als adviescollege van de regering. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd het uitvoerend orgaan – een dienst die we in 2022 kennen als Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De hierboven besproken kritiek op de 'oude' manier van restaureren (zoals Cuypers) die samenging met kritiek op de neostijlen van de 19e eeuw bleef tot ver in de 20e eeuw de gemoederen van de architecten en de deskundigen op architectuurgebied beroeren.

In de jaren 1950 vindt een evaluatie van de grondbeginselen uit 1917 plaats. De commissie die die evaluatie uitvoerde, stelde dat er geen vast recept is dat voor elke restauratie gebruikt moet worden. De commissie veegde in feite de grondbeginselen van tafel en plaatste restauratie in een maatschappelijk kader. Centraal stond restauratie als een proces van belangenafweging tussen historische, economische, technische en andere belangen. Daarbij accepteerde men dat de restaurateur soms de oorspronkelijke indeling van de ruimte in een gebouw moest wijzigen of een deel moest vervangen.

Maar daarmee was de discussie nog niet beëindigd. Er was ook verzet tegen deze pragmatische visie op restaureren. Een van de voornaamste tegenstanders, de architectuurhistoricus Wim Denslagen, typeerde de bovengenoemde commissie zelfs als 'een dwaallicht'. Historische en maatschappelijke belangen konden naar zijn mening niet tegen elkaar afgewogen worden. Er zou een hiërarchie zijn die men bij dit onderwerp in acht moet nemen. Het historische belang, de geschiedenis van een pand, is altijd het vertrekpunt. Toch is de discussie gaandeweg wat relaxter geworden omdat betrokkenen inzien dat theorie en praktijk vaak verschillen. Vrijwel niemand zal nu de 19e-eeuwse neostijlen nog verketteren.

Ondertussen in Culemborg

Het monumentenbeleid is Rijksbeleid en dat zal het decennialang blijven. In deel I hebben we gezien dat het gemeentebestuur in Culemborg tot begin jaren 1970 weinig oog had voor monumenten.

Sterker nog, het gemeentebestuur heeft in die periode verwonderde pogingen gedaan om de Fransche School te slopen. Het Oude Mannen en Vrouwenhuis, mogelijk het oudste hofje in Nederland, werd daadwerkelijk afgebroken. Desastreus was de ontluistering van een van de mooiste renaissance-panden in Culemborg,

Illustratief voor het ontbreken van aandacht voor Culemborgse monumenten was de toestand van de molenromp op 't Jach. Gedurende tientallen jaren stond het bouwwerk er verwaarloosd bij. J.A. Heijdra/RCE 137.963

Foto van het pand Markt 11 uit 1908. Vanaf 1909 is er een bank in het pand gevestigd. Een eerste restauratie van de gevel vindt plaats in 1954. RCE 735

namelijk het woonhuis op Markt 11, een rijksmonument uit 1549. We kennen de geschiedenis van de bewoners en hun verbouwingen heel goed: men leze *Culemborg bespied. Een historische schildering van Markt 11 en 13 te midden van het Culemborgse leven van 1475-1922* (zie leeslijst achterin deze Voetnoot). In 1966 is het pand van binnen gesloopt en zijn betonnen pilaren geplaatst om plaatsing van een kluis op de verdieping mogelijk te maken – er was namelijk een bank in het gebouw gevestigd. Alleen de voorgevel is behouden. Het is onbegrijpelijk dat de gemeente daar toestemming voor heeft gegeven en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dat heeft geaccepteerd.

Culemborg stelde in 1936 een gemeentelijke monumentenverordening vast. Andere gemeenten in de regio hadden op het ontbreken van zo'n verordening gewezen. Hiermee werd het veranderen van het uiterlijk van een monument aan een vergunning gebonden. De formulering luidde: *"Het is verboden tot het geheel of gedeeltelijk slopen, verplaatsen, veranderen van uiterlijk aanzien of aan het oog onttrekken van een monument zonder vergunning van Burgemeester en Wethouders"*. Er is dus na 1936 een rudimentaire monumentenzorg, maar van de uitvoering van een beleid is in de jaren daarna weinig zichtbaar. Slechts enkele keren, en dan nog te laat, heeft men wél ingegrepen. Enkele van de belangrijkste monumenten in de stad zijn door toeval of tegenslag bij de afbraakplannen behouden gebleven.

In 1938 maakte het bestuur van het historisch genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden een lijst van panden die op de Rijksmonumentenlijst geplaatst zouden moeten worden. Op de lijst stonden gevelstenen, de inventaris van het stadhuis, de kerken en het Weeshuis. Opvallend is dat Voet de synagoge niet noemt. Bij die lijst, te vinden in het Regionaal Archief Rivierenland, was een curieus briefje gevoegd: *"graag zowel het bestuur van Voet als haar leden niet te noemen. Een en ander om hatelijkheden van zgn. gedupeerden tegen ons te voorkomen. Zeg maar dat de lijst is overgenomen uit de 'Voorlopige Lijst' van monumentenzorg hetgeen inderdaad voor het grootste gedeelte het geval is"*.

Het briefje maakt duidelijk dat monumentenzorg in de Culemborgse samenleving blijkbaar nog niet als nastrevenswaardig werd beschouwd, maar eerder als kostenverhogend en elitair.

Enkele vroege restauraties

In de loop der eeuwen werd er altijd aan gebouwen gewerkt. Men vernieuwde, bouwde bij en brak af. 'Restaureren' heette het niet. Ook in de 20e eeuw was sprake van 'groot onderhoud', mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van de Rijksoverheid. Voorbeelden hiervan zijn het stadhuis op de Markt (1939-1949), de Grote of Barbarakerk (1964-1968), en de restauraties van Caffagne (1965) en het Jan van Riebeeckhuis (1967-1971). Al deze restauraties vonden plaats in een periode dat er nog geen gemeentelijk monumentenbeleid was, en, met name bij de laatste twee, in een tijd dat er druk gesaneerd werd in de stad.

Het stadhuis van Culemborg

Over de geschiedenis van het stadhuis (late Brabantse Gotiek, in 1534 gebouwd door bouwmeester Rombout II Keldermans) is al heel veel geschreven en ik beperk me dan ook tot enkele opmerkelijke punten wat betreft het uiterlijk. In de middeleeuwen zag het stadhuis er heel anders uit. Zo was het hele pand ossenbloedrood geschilderd. Dit is later weer zichtbaar gemaakt boven de vensters. In de loop der eeuwen is er aangebouwd, zijn balken, daken, plafonds, vloeren en fundering vernieuwd en er zijn nieuwe ramen aangebracht. Ook was het pand oorspronkelijk veel kleiner. Aan de westzijde, waar nu een aanbouw uit 1860 staat, moet oorspronkelijk een waaggebouwtje hebben gestaan.

Tijdens de grote restauratie door Albert van Essen tussen 1939 en 1949 wordt die zijde opnieuw opgetrokken en wordt de traptoren in ere hersteld. Het bordes is in de loop der tijd vernieuwd in verband met verzakkingen. Het huidige bordes dateert van 1755. Aan de oostzijde zijn in 1945 twee panden bij het stadhuis getrokken, namelijk Oude Vismarkt 4 en 6. Zij kregen bij de restauratie samen één gevel in Hollands classicistische stijl. Men zegt dan ook wel dat het stadhuis meer van Albert van Essen is dan van Rombout Keldermans, ook omdat Van Essen veel originele details teniet heeft gedaan. In 2005 wordt de buitenkant gerestaureerd door de architecten André Hoek en Paul van Vliet. In 2012 is de binnenkant door architectenbureau Braaksma en Roos vernieuwd en is aan de achterkant een nieuwe raadszaal gebouwd.

Foto van het stadhuis in
1920. C.J. Steenbergh / RCE
1649

Restauratie van het
stadhuis gedurende de
oorlogsjaren. RCE 20172

De Grote of Barbarakerk

Het tweede pand dat aandacht verdient, is de 14e-eeuwse Grote of Barbarakerk. Ook dit gebouw onderging in de loop der eeuwen grote veranderingen. In dit verhaal over restauraties lijkt het mij belangrijk enkele zaken te memoreren. Deze kerk, die er nu zo majestueus bijstaat, is enkele keren (nagenoeg) geheel verwoest, opnieuw opgebouwd en uitgebreid. Gebouwd op de plaats van een kapel werd de kerk vanaf 1310 steeds verder uitgebreid. In 1422 is de kerk door een stadsbrand beschadigd geraakt. In 1515 zijn de beide hoge en brede zijbeuken gereedgekomen en in 1525 het sacristie-gebouwtje met het traptorentje. Tijdens de Beeldenstorm in 1566 wordt het interieur van de kerk vernield. In 1654 slaat de bliksem in de torenspits waardoor de kerk grotendeels in vlammen opgaat. De spits is nooit herbouwd. In 1725 wordt ten behoeve van de akoestiek een houten tongewelf aangebracht. In 1829 wordt er vanwege de slechte toestand van het gebouw door het Provinciaal College van Toezicht (de kerkelijke administratie van de Hervormde Kerk) op aangedrongen de kerk af te breken en door een nieuwe te vervangen. Dat gebeurt niet en de kerk wordt hersteld onder leiding van stadsarchitect Cornelis Sillevius. In 1886 is er weer een

Werkzaamheden in de
Grote of Barbarakerk tijdens
de restauraties eind jaren
1960. Onbekend

In de jaren 1960 was de kerk toe aan een opknapbeurt. Hier een scheur tussen de toren en het schip op een foto uit 1963. G.Th.

Delemarre / RCE 82018

grote restauratie. Victor de Stuers, pionier van de monumentenzorg in Nederland, had de kerk bezocht en was daar zo van geschrokken dat hij een groot aantal raadgevingen op schrift stelde. Erg gecharmeerd is de kerkvoogdij daar niet van, hoewel men enkele raadgevingen opvolgt. Illustratief is het oordeel van de kerkvoogdij: *“dat de kerk niet beschouwd kan worden als een monument, dat enige bouwstijl vertegenwoordigt...”*. Van 1964-1968 is de kerk gerestaureerd door architect C.C. Basters uit Dordrecht. Een aantal onderdelen wordt dan weer in oorspronkelijke staat teruggebracht.

De Caffagne

Een van de vroege restauraties (1965) is het pand *Caffagne* in de Everwijnstraat, een vijftiende-eeuws ‘dwarspand’, dat als ‘zaalhuis’ is gebouwd. In 1549 wordt het pand overgedragen aan de ‘Armenpoth’, een liefdadigheidsinstelling die steun verleende aan de armen in de stad. Er worden drie (later vier) huisjes in gevestigd voor behoeftigen.

Het pand is in de jaren 1960 gerestaureerd door Ijsbrand Kok (die we nog kennen van zijn saneringsplan voor Culemborg uit deel I) met subsidie van de Rijksdienst. Over die restauratie is in het archief van de Rijksdienst op enkele tekeningen na weinig te vinden. Wel is er een bouwtekening uit 1960 van Ijsbrand Kok. Als we foto’s van het pand vóór en na restauratie vergelijken dan zien we dat het schilddak (linksonder op de volgende bladzijde)

De bekende stadsschilder Jan Weissenbruch (1822-1880) maakt in 1848 een tekening van het Caffagne in de Everwijnstraat. Hij maakt van hetzelfde gezichtspunt ook een schilderij in zijn atelier. Haags Gemeentemuseum | privé collectie

Het 'Covanje' in 1908 op de gevoelige plaat vastgelegd door fotograaf Bickhoff. RCE 738

Het Caffagne in 1960, vóór de restauratie, en hetzelfde pand anno 2022. G. Th. Delemarre/RCE 59374 | Louis Hoeke

vervangen is door een zadeldak (rechtsonder). Bij de restauratie worden ook de (interne) huisjes afgebroken waardoor er weer één binnenruimte ontstaat zoals oorspronkelijk waarschijnlijk het geval was. De gepleisterde gevel van de begane grond is teruggebracht naar baksteen en de 18e-eeuwse schuiframen zijn vernieuwd. De ramen op de eerste verdieping zijn verplaatst. Het lijkt erop dat de tekening uit 1848 als vertrekpunt is genomen.

De Fonteyn

Weinigen zullen in de afbeeldingen van 1908, 1954, en van vóór de restauratie op de volgende bladzijde het rijksmonument De Fonteyn ('Jan van Riebeeckhuis', gebouwd in 1555) herkennen, mijn laatste te bespreken vroege restauratie. Lange tijd beschouwde ik het, na het stadhuis, als het mooiste pand in Culemborg. Dan te bedenken dat het pand op de 'krottenlijst' stond en bestemd was afgebroken te worden. De aanleiding voor de restauratie waren de contacten tussen Culemborg en Zuid-Afrika tijdens de Jan Van Riebeeck-feesten in 1952. Die feesten werden gevierd ter herinnering aan het feit dat Jan van Riebeeck (1619-1677) als VOC-medewerker 300 jaar tevoren bij kaap de Goede Hoop een nederzetting stichtte. De feesten waren aanleiding voor een gezamenlijk burgerinitiatief in Culemborg en Zuid-Afrika, ondersteund door het gemeentebestuur, om zijn (vermeende) geboortehuis, De Fonteyn, te restaureren. Met particulier geld uit Zuid-Afrika werd dit mogelijk. Naarmate ik me er meer in verdiepte, begon ik de restauratie echter om een aantal redenen op zijn minst als controversieel te beschouwen.

Affiche voor de feesten in Culemborg. RAR

Mijn eerste aarzeling betreft het feit dat Culemborg het feestje van de witte Afrikaners in Zuid-Afrika deelde in de tijd van apartheid en zich daarmee openlijk associeerde met de rechtvaardiging daarvan. De 'voortrekkers' van de restauratie (burgemeester Van Koningsbruggen, gemeentesecretaris Van Urk, Ton Koot namens de 'Bond Heemschut', en historicus dr. Willem Punt uit Zuid-Afrika) zijn natuurlijk bekend met de apartheid, maar menen dat politieke verhoudingen niet hoeven af te houden van de wens om een cultuurhistorisch monument van grote betekenis te gaan restaureren.

Mijn tweede aarzeling betreft de restauratie zoals die is uitgevoerd. In januari 1959 besluit de gemeente het complex van 3 panden (Achterstraat 26-30) voor restauratie aan te kopen. Het duurt tot 1967 voordat architect Kees Royaards, hoofdarchitect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de opdracht krijgt om een restauratieplan te maken. Er is dan geld van de rijksoverheid, de

Het woonhuis De Fonteyn in 1908 gefotografeerd door Bickhoff. RCE 738

Het huis in 1954, dan al lange tijd een 'onbewoonbaar verklaarde woning' zoals het bordje bij de deur duidelijk maakt. G.Th. Delemarre/RCE 50725G

Het huis in 1960, in verval voorafgaand aan de restauratie. RAR

provincie, de gemeente Culemborg en uit Zuid-Afrika beschikbaar. In 1971 is de restauratie voltooid.

Maar wat zien we dan eigenlijk? Als je met een zeer welwillende instelling naar het Jan van Riebeeckhuis kijkt en vergelijkt met wat er stond dan zie je misschien een zekere overeenkomst in de maten, maar er staat toch echt een ander pand. Je zou kunnen zeggen dat er mooi, ambachtelijk werk is geleverd. Er zijn kosten nog moeite gespaard om er iets moois van te maken, het resultaat is prettig om naar te kijken en het pand geeft zeker een *suggestie* van authenticiteit. Het past ook wel op deze plaats. Maar we kunnen óók zeggen dat architect Royaards behoorlijk zondigde tegen belangrijke en op dat moment geldende restauratiebeginselen als 'behouden gaat voor restaureren' en 'nieuwbouw is beter dan namaakoud'. In dat licht is discutabel dat hij een gevel heeft ontworpen die in Culemborg nooit zo heeft gestaan en dat het 19e-eeuwse pand met schilddak helemaal is verdwenen en vervangen door een afgeknotte trapgevel van het 'Dordtse type' uit het eerste kwart van de 17e eeuw. Waarschijnlijk weet men niet waar een trap heeft gestaan en is de fraaie trap in het pand niet origineel.

De kelder is nog wel 16e-eeuws. Kortom, we zien een pand dat *gereconstrueerd* is naar een fictief 17e-eeuws pand. Nieuwbouw in 17e-eeuwse vormen dus. En dat allemaal dankzij de 'cultus' rond een jongetje dat er is geboren en er enige tijd bij zijn opa en oma

doorbracht. Als ik er nu langsloop dan moet ik altijd aan Anton Pieck en de Efteling denken en ook aan de beladen aanleiding voor de restauratie. De reconstructie van het pand in de voor Royaards typerende romantiserende stijl geeft wel een tijdsbeeld weer. Je ziet dit soort huizen op meer plaatsen; in Doesburg, Doetinchem, Amsterdam, en Utrecht. Men deed het zo omdat het zo hoorde. Iemand zei zelfs eens tegen me dat we in Culemborg blij mogen zijn 'dat we een Dordtse gevel hebben'!

Hoe heeft het kunnen komen tot een 'restauratie' die we uiteindelijk met enige schroom wel 'geschiedvervalsing' mogen noemen? Hier speelt de combinatie van uitgangspunten van de architect, Kees Royaards, en de belangrijkste initiatiefnemer en de adviseur van de stichting die de restauratie begeleidde: Ton Koot. Van Royaards is bekend dat hij wars was van slopen en op restauratiegebied vreemde voorkeuren had. Zo wilde hij geen toiletten in een te restaureren pand aanbrengen. Die bestonden vroeger namelijk niet en dus ontwierp hij ze ook niet. Zijn voorkeur ging uit naar een houten pleetje in de tuin. Zo ook bij dit pand. Hij was echter ook een befaamd restauratiearchitect met liefde voor de klassieke tradities en het ambacht. Royaards was in de jaren 1950 lid geweest van de commissie die restauratie plaatste in een maatschappelijk kader waarin afweging van belangen een belangrijke rol speelde. Dat gaf ruimte aan de opvatting dat de geschiedenis van een monument geweld mag worden aangedaan ten gunste van het architectonisch ontwerp. Waarschijnlijk zag Royaards niets meer in het 19e-eeuwse, verkrotte pand.

In 1899 werd in Kaapstad een standbeeld van Jan van Riebeeck opgericht. Hij werd geëerd omdat hij de christelijke beschaving naar 'donker Afrika' zou hebben gebracht. Van 1952 tot 1994 was 'Van Riebeeckdag', ook bekend als 'Stigtingsdag', een officiële feestdag in Zuid-Afrika. Naast het beeld van Van Riebeeck is in 1952, als geschenk van de Nederlandse staat, ook een beeld van zijn echtgenote Maria de la Queillerie geplaatst. Het beeld van Maria is in 1954 onthuld door Prins Bernhard; Koningin Juliana had al enkele jaren eerder aangegeven dat zij Zuid-Afrika niet zou bezoeken zolang daar apartheid heerste. Saillant detail: beide beelden zijn géén weergave van Van Riebeeck en zijn vrouw, maar gebaseerd op andere personen, zo heeft recent onderzoek uitgewezen. Wikipedia | Mike Peel/Wikipedia

Het huis De Fonteyn na de restauratie. Foto auteur

De spiltrap in De Fonteyn in 1958. Onduidelijk is of het gaat om een originele 17e-eeuwse trap.
G.Th. Delemarre/RCE 53329

Ton Koot was vertegenwoordiger van de Bond Heemschut die als belangrijkste doel 'de handhaving van de schoonheid van Nederland' had. Hij was een belangrijk beschermer van cultureel erfgoed en vertegenwoordigde vooral de stedenbouwkundige monumentenzorg, waarin een restauratie primair aan het karakter van de omgeving wordt getoetst en men enthousiast kan en mag zijn over reconstructies.

Een nieuwe fase in de monumentenzorg

We keren terug naar de geschiedenis van de monumentenzorg. Na tientallen jaren van discussie is er in 1961 een Monumentenwet die een ingrijpende verandering markeert in het denken over en de praktijk van de monumentenzorg. Het accent verschuift van incidentele, particuliere initiatieven naar een gereguleerde taak van de rijksoverheid. Centraal staat 'de waarde uit oogpunt van schoonheid, wetenschap of volkskunde' van een object. Ook onroerende zaken zoals kerkorgels en terreinen (vanwege hun historische herinneringen), molens, hunebedden en boerderijen kunnen voortaan als monument worden aangemerkt. Een nieuwe categorie monumenten zijn de 'beschermd stads- en dorpsgezichten'. De minister kan die status aanwijzen (of intrekken).

De wet laat zo lang op zich wachten omdat er voor een aantal zaken een oplossing moet worden gevonden. Allereerst speelt er een fundamenteel vraagstuk. De overheid moet namelijk schipperen tussen twee belangen: het belang van de eigenaar van een monument (de overheid beschermt eigendomsrechten) en het algemeen belang (de bescherming van het gemeenschappelijk cultureel erfgoed). De wetgever kiest voor een voorzichtige aanpak: een vergunningstelsel. Zonder vergunning van de minister mag een beschermd monument niet worden afgebroken, verplaatst of in enig opzicht gewijzigd. Men wil niet zover gaan om in de wet een onderhoudsplicht op te leggen.

De minister blijft bepalen wat een monument is. Dat gebeurt op advies van een 'Monumentenraad'. De provincies en gemeenten worden daarbij gehoord en kunnen suggesties aandragen, maar hebben geen beschikkingsmacht.

Voorlopig geldt de 'Voorlopige Lijst' met monumenten van vóór 1850. In de nieuwe wet wordt de leeftijdsgrens van wat aangewezen kan worden als monument op vijftig jaar gesteld. Daardoor komt op termijn ook de 'Wederopbouwarchitectuur' (1940-1965) in beeld. Er zijn ook sancties in de wet opgenomen. Overtredingen van vergunningsvereisten kunnen op kosten van de eigenaar door de overheid ongedaan worden gemaakt. Als men opzettelijk handelt in strijd met de wet is een boete of zelfs gevangenisstraf mogelijk. Dat laatste lijkt op symboolpolitiek en is ook nooit uitgevoerd.

Er is veel gedelibereerd over financiële compensatie voor het 'uithollen' van de eigendomsrechten. Je kunt stellen dat het on-

Kaart links:
Tekenaar Jan Stapper is
vanaf 1848 bezig om in
opdracht van het rijksbureau
voor de monumentenzorg
de te beschermen
stadsgezichten in kaart te
brengen. In 1956 maakt
hij deze kaart, die de
monumenten uit de lijst van
1917 laat zien. Jan Stapper/
RCE 627_Stappero8

derhouden van je eigendom behoort tot de normale plichten van een eigenaar en dat je met subsidies in veel gevallen met gemeenschapsgeld de huizen van welgestelden opknapt. Hoewel in de vroege jaren 1960 nog gedacht werd dat de aanwijzing als monument een pand in waarde zou doen dalen, kon het omgekeerde natuurlijk ook plaatsvinden. Vóór financiële compensatie pleit dat het onderhoud van historische panden meer kosten met zich meebrengt en niet alleen vanuit persoonlijk maar ook algemeen belang plaatsvindt. De wet vermeldt echter geen recht op subsidie. Die mogelijkheid kwam later, zelfs ruimschoots, en ook voor woonhuismonumenten, maar wordt in de tweede helft van de jaren 1980 steeds verder afgebouwd. Voor dit essay is vooral van belang dat op basis van door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg vastgestelde subsidiabele kosten in de periode 1965-1983 door de rijksoverheid 30%, de gemeente 30% en de provincie maximaal 10% wordt bijgedragen.

Het geheel overziende kan gesteld worden dat de overheid in 1961 met de Monumentenwet een 'voorwaardenscheppend' beleid heeft ontwikkeld. Met de wet in de hand kan bij werkzaamheden aan een monumentaal pand afgedwongen worden dat met de vastgestelde betekenis van het pand rekening wordt gehouden. Dat gebeurt met een vergunningenstelsel. Het primaat ligt daarbij bij de eigenaar. Die restaureert. De Rijksoverheid stelt expertise beschikbaar, want de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is adviseur. Die dienst moet tevens instemmen met de architect, de aannemer en het plan.

Gedoe over de Rijksmonumentenlijst in Culemborg

In mei 1967 is er een ontwerplijst van Culemborgse rijksmonumenten beschikbaar. De lijst omvat 81 nummers. De gemeente Culemborg heeft vier maanden de tijd hierop te reageren.

In augustus 1967 adviseert de dienst Gemeentewerken over de ontwerplijst. Dit advies is zeer kritisch. Men vindt dat de opstellers van de lijst het begrip 'monument' wel heel ruim hebben genomen. Verschillende panden op de lijst zijn naar de mening van de Dienst zodanig verbouwd en vernieuwd dat bezwaarlijk nog van een monument kan worden gesproken. Hoge ouderdom van een pand ziet men ook niet als een maatstaf voor de kwalificatie 'monument', tenzij op 'historische gronden'.

Van de ontwerplijst accepteert de dienst 31 objecten als monument. Ze kwamen alle voor op de 'Voorlopige lijst' uit 1917 (zie hierboven). Een tiental panden wordt als twijfelachtig aangemerkt. De

dienst doet een aantal opvallende suggesties: de Fransche School ("als gebouw niet belangrijk en zeker geen monument") en de Luxor ("van het oorspronkelijke is weinig meer over, en het gebouw is zeer slecht; restauratie zou betekenen gehele vernieuwing") moeten van de lijst afgevoerd worden. In Havendijk 8 kan men geen monument zien; Havendijk 2 en 4 verkeren in zeer slechte toestand en sloop ervan is aan de orde. Over het belang van de kasteeltuin en de stadsgrachten (die nog niet op de Voorlopige Lijst van 1917 stonden) oordeelt de Dienst niet: "waar begint en waar eindigt het begrip 'monument?'"

De gemeenteraad besluit op basis van dit advies in september 1967 om de Rijksdienst te verzoeken de volgende panden van de lijst af te voeren: Havendijk 1 (de Fransche School), Havendijk 8 (café 'De Man'), Herenstraat 29a-31 (de Luxor), Herenstraat 37 en Markt 2 en 4. Verder wil men het Oude Mannen en Vrouwenhuis tijdelijk op de lijst hou-

Café 'De Man' mocht van de gemeente wel van de lijst af.
Foto uit 1960. A.J. van der Wal/RCE 103270

Een leeuwenkop in het Vierheemskinderstraatje, gefotografeerd in 1968. A.J. van der Wal/RCE 120339

den, voor het geval dat daarvoor nog een bestemming kan worden gevonden. De enige toevoeging is een oostelijk stukje stadsmuur.

In januari 1968 reageert de provincie Gelderland op de ontwerpplijst. De provincie kan zich verenigen met de opmerkingen van de gemeente maar wil een flinke hoeveelheid monumenten toevoegen: Goilberdingerstraat 7, Herenstraat 5, de synagoge, Molenal 32, de overblijfselen van een kapel achter Zandstraat 21-25, de neogotische toren van de RK-kerk aan de markt (vanwege de klok van Jan Tolhuis uit 1555), Fort Spoel en Fort Everdingen. Ook bepleit de provincie een monumentale status voor 6 gevelstenen: de vloedstenen bij de Binnenpoort; de leeuwenkoppen Herenstraat 32/hoek Vier Heemskinderenstraatje; de achtergevel van Herenstraat 25-27 met stadswapen; Slotstraat 14 met de kop van Jan van Buren; Tollenstraat 41 met een brouwerselementen; en aan de zuidzijde van de Grote Kerkstraat/hoek Markt een fraai gesneden houten deurkalf uit de 17e eeuw.

In mei 1969 komt de Rijksoverheid met de definitieve lijst. Men geeft geen gehoor aan het verzoek van de gemeente om panden af te voeren. Het Oude Mannen en Vrouwenhuis moet vooralsnog op de lijst blijven. Toegevoegd worden Goilberdingerstraat 7, Herenstraat 23, de toren van de RK-kerk, overblijfselen van de Jerusalem kapel (Zandstraat) en restanten van de stadsmuur. De synagoge wil men vooralsnog niet opnemen en hetzelfde geldt voor de forten.

De gemeente gaat in beroep tegen de beslissing om de Fransche school als rijksmonument op te nemen. In deel I staat beschreven hoe dit afliep.

Veel particulieren zijn bepaald niet blij met de aanwijzing van hun pand als rijksmonument. Daartegen worden in de periode 1965-1975 landelijk duizenden bezwaarschriften ingediend. Eigenaren zijn bang voor hen opgelegde beperkingen en menen dat hun panden in waarde gaan dalen. Mensen die een monument huren vrezen dat restauratie tot huurverhoging en misschien zelfs tot verkoop van het pand zou leiden. Ook in Culemborg worden bezwaren ingediend die te vinden zijn in het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Zo maakt onder andere de Rotterdamse bank bezwaar tegen het opnemen van Markt 11-13 (dat deed de bank overigens voor al haar panden in het land); het bestuur van de parochie van de RK Sint Barbarakerk is het niet eens met de aanwijzing van het kerkgebouw, de firma De Gruyter verzet zich tegen een monumentale status voor Markt 52-54 (waarschijnlijk omdat men denkt het pand voor de geplande doorbraak goed te kunnen verkopen) en zijn de families Bleijenburg en Knobbout tegen opname van de Luxor in de Herenstraat (dit zou sloop en nieuwbouw onmogelijk maken). Al deze beroepen, ook die van de gemeente, worden door de indieners ingetrokken.

Een 'Geïllustreerde Beschrijving'

Gevelsteen op de Varkensmarkt, voorstellende een wapensmid. Foto uit 1910. G. de Hoog/RCE 1469

Ondertussen werkte de Rijkscommissie aan een nieuwe monumentenlijst: de reeks 'Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst'. Het deel over de Betuwe waarin Culemborg wordt besproken wordt in 1968 gepubliceerd. Het is een prachtig boekwerk waarin, na een introductie op de geschiedenis van Culemborg, alle rijksmonumenten worden beschreven, soms inclusief de binnenkant. Er staan nog bijna geen panden van na 1850 op de lijst.

Opvallend is dat de pomp op de hoek Achterstraat-Tollenstaat en de stoeppalen niet meer worden genoemd. Blijkbaar zijn ze verdwenen. Het Oude Mannen en Vrouwenhuis wordt nog steeds als monument beschouwd. De 'Korenmolen' uit 1888 en de molen 'Johanna' en de stadsgrachten (voor het eerst) krijgen een plaats op de lijst. Van de gevelstenen worden die van een brouwerij in de Tollenstraat en 'In den Iserman' op de Varkensmarkt vermeld. Ook worden een kleine veertig woningen als monument aangemerkt. De synagoge wordt (nog steeds) niet vermeld. Het gebouw is van na 1850 (1868), maar dat geldt ook voor de RK-Barbarakerk (1886) die wél in beide inventarisaties wordt besproken. Het zou mij niet verwonderen dat de gemeente de synagoge buiten beeld hield omdat er een verkeersdoorbraak was gepland.

De 'Geïllustreerde Beschrijving' zou tot eind jaren 1980 de basis zijn voor de beslissingen van de Rijksdienst.

In de Geïllustreerde beschrijving uit 1968 is ook plaats voor afbeeldingen en beschrijvingen van interieurs. DBNL

Eindelijk: een gemeentelijk monumentenbeleid

Het duurde heel wat jaren voordat er een gemeentelijk monumentenbeleid was. De verklaring hiervoor is vrij simpel: men zag het belang ervan niet en men had het geld er niet voor.

De concrete aanleiding voor een dergelijk beleid in Culemborg was de voorbereiding van de restauratie van het pand Markt 23 (hierover later meer). Toen bleek namelijk dat subsidie pas mogelijk was als de gemeente een meerjarenprogramma zou vaststellen voor de rehabilitatie van woonhuizen met monumentale waarde. De gemeente moest dus een 'rehabilitatieprogramma ontwikkelen.

Het begrip 'rehabilitatie' werd in 1971 voor het eerst genoemd in een landelijk rapport over stadsvernieuwing. Met dit begrip werd bedoeld dat restauratie 'in stand houden' betekent en niet langer 'herstel in oude luister'. Het verzekeren van een toekomst voor het monument, daar ging het om. Dit nieuwe landelijke denken over de bescherming van woonhuismonumenten is een reactie op de golf aan saneringen van de voorbije periode. Niet alleen de bouwtechnische aspecten krijgen aandacht, maar ook de historische waarde van oude stadspanden en de waarde van de buurt als een sociale een-

Programma Van der Wielen, 1972-1973. De classificatie is van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, RCE

Legenda:

- beeldbepalend, slechte staat
- beeldbepalend, matige staat
- beeldondersteunend, slechte staat
- beeldondersteunend, matige staat

heid waaraan bewoners gehecht zijn. Rehabilitatie zou daarom een volwaardige plaats dienen te krijgen in het stadsvernieuwingsbeleid. Van een echt 'rehabilitatietijdperk' kunnen we pas na 1974 spreken. Ten tijde van het kabinet Den Uyl (1973-1977) ontstaat er een lichte voorkeur voor rehabilitatie in stadsvernieuwingsgebieden. Inspraak en participatie worden onderdeel van het stadsvernieuwingsbeleid. De terminologie 'beeldbepalende' en 'beeldondersteunende' panden is de basis van het restauratiebeleid.

In 1975 volgt met betrekking tot beschermde stads- en dorpsgezichten een gecoördineerde aanpak van de ministeries van Volkshuisvesting en van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM). Rehabilitaties moeten op basis van meerjarenprogramma's worden aangepakt. Zij moeten goedgekeurd worden en krijgen dan een budgetreservering van het ministerie van CRM.

Restauratie of rehabilitatie?

De termen 'restauratie' en 'rehabilitatie' zijn wat verwarrend. Bij restaureren gaat het om zoveel mogelijk repareren in de oorspronkelijke stijl. Rehabiliteren is meer gericht op preserveren – in stand houden van een pand met behoud van historische elementen.

Zelf gebruik ik de term restauratie veelal voor kerken, kastelen, stadhuizen en andere 'klassieke' monumenten. De term rehabilitatie gebruik ik meestal voor het weer bewoonbaar maken van woonhuismonumenten. Maar soms gebruik ik de termen ook als synoniemen. Van reconstructie spreek ik als sprake is van opnieuw ontwerpen en bouwen van een monumentaal pand.

Het eerste rehabilitatieprogramma is in feite een 'historische kwaliteitskaart'. De Culemborgse architect Henk van der Wielen ging op verzoek van de gemeente in de periode 1972-1973 huis voor huis langs om de kwaliteit van beeldbepalende en beeldondersteunende panden te bepalen en een kort restauratiebestek te maken. Hij kreeg een brief van het gemeentebestuur mee als bewijs dat hij in opdracht van de gemeente werkte. Daardoor kon hij vaak ook bijzonderheden die hij binnen aantrof noteren. Van de gevels werden foto's gemaakt.

De classificatiecriteria zijn overigens nergens scherp omschreven. Van der Wielen ging bij 'beeldbepalend' uit van een gave voorgevel, passend in het straatbeeld. Verder vroeg hij zich af hoe de indeling was. Zat er nog wat 'aardigs in' dan werd het 'in goede staat'; was het pand van binnen verprutst dan werd het 'slechte staat'. Dit plan moest van de provincie een officieel stedenbouwkundig plan worden. Vandaar dat dezelfde kaart in 1975 nog eens door het bu-

Het programma omvat een indrukwekkende gevelwanddocumentatie – 800 foto's werden met een hoogwerker gemaakt. RCE

reau Van Emden uit Delft (inmiddels OD205 genaamd) is getekend. Het ging in dit eerste rehabilitatieprogramma om 209 beeldbepalende en beeldondersteunende panden in slechte staat die met financiële steun zouden kunnen worden opgeknapt. In 1975 wordt het programma door de gemeenteraad vastgesteld. Het wordt ook goed ontvangen door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In 1975 krijgt Culemborg een principe-toezegging voor subsidie van de rehabilitatie van 120 panden.

In 1982 wordt een nieuw rehabilitatieprogramma opgesteld door het stedenbouwkundig bureau OD205. Inmiddels zijn dan al ruim 40 panden op basis van het oude plan in oude luister hersteld.

De architectonische kwaliteit van een pand in zijn stedenbouwkundige omgeving staat centraal in dit programma.

In die tijd speelde Culemborg een belangrijke rol als het gaat om het ontwikkelen van een rehabilitatiebeleid. Het laatste rehabilitatieprogramma werd in Nederland een voorbeeldplan. Met een aantal gemeenten in Gelderland komt men regelmatig bij elkaar om mogelijkheden en belemmeringen te bespreken.

De afzonderlijke rehabilitaties zijn, zover ik kan herinneren, nooit onderwerp van politieke discussie in de gemeenteraad. Men vertrouwt op de inzichten van de deskundige architect en de

Een van de rijksmonumenten waarvan we de architect kennen is dit woonhuis uit 1892 aan het Het Voorburg 8, ontworpen door Gijsbartus Prins. Marion Golsteijn/Wikipedia

inzichten van de Rijksdienst. Ook de wensen van de eigenaren of toekomstige gebruikers spelen een rol. Het beleid (met de meerjarige rehabilitatieplannen) is altijd unaniem door de gemeenteraad aanvaard. In de periode 1975-1985 koopt de gemeente ook zelf panden aan om die na restaureren weer te verkopen. Het gaat dan om panden waaraan particulieren niet wilden beginnen.

Een curieuze regeling

De gemeenteraad besluit als voorwaarde voor subsidie een speculatiebeding op te leggen. Als de eigenaar het pand binnen 10 jaar na rehabilitatie verkoopt, heeft de gemeente het recht van eerste koop. De aanschafprijs is dan gelijk aan de waarde van het pand vóór de rehabilitatie vermeerderd met de kosten die de eigenaar bij de rehabilitatie heeft gemaakt. De som van deze bedragen wordt vermenigvuldigd met een 'correctiefactor'. Die factor is een breuk waarvan de teller gelijk is aan het prijsindexcijfer per de eerste van het kwartaal waarin de verkoop zal plaatsvinden, en de noemer aan het prijsindexcijfer per de eerste van het kwartaal waarin de subsidie beschikbaar is gesteld.

Hoe hebben we het kunnen verzinnen? Het beding is nooit toegepast.

Dilemma's en keuzen in het restauratieproces

Gemiddeld zal een monument minimaal twee keer per eeuw 'groot onderhoud' hebben ondergaan. Een 17e-eeuws pand is dus gauw 8 keer vernieuwd om het aan de eisen van de tijd aan te passen. Veel verbouwingen zullen binnenshuis hebben plaatsgevonden, maar ook gevels en daken werden veranderd. Bij 'restaureren' wordt opnieuw afgebroken en toegevoegd, zoals de eerdere voorbeelden lieten zien. Daarbij moet de restauratiearchitect keuzen maken.

De monumenten zelf zwijgen over een gewenste toekomst. Vaak zijn de oorspronkelijke bouwmeesters en hun bedoelingen onbekend. Op de complete lijst van Culemborgse rijksmonumenten zijn maar van een beperkt aantal panden de oorspronkelijke architecten bekend: Voorburg 8 en Tollenstraat 15 van Gijsbartus Prins; Lanxmeersestraat 13 (het schakelhuis) van Hendrik Fels; het stadhuis van Rombout Keldermans II; de Fransche School en de synagoge van Cornelis Sillevius en het Elisabeth Weeshuis van bouwmeester Geryt Thoenisz.

Restaureren is daarom afwegen op basis van onder meer cultuurhistorische kennis, kennis van de karakteristieken van bouwstijlen, technische (constructieve) kennis, economische en politieke overwegingen, functionele en praktische afwegingen én gevoel voor esthetiek. Voorafgaand hoort, als het goed is, ook een onafhankelijk bouwhistorisch onderzoek plaats te vinden.

Cultuurhistorische kennis

Cultuurhistorische overwegingen vormen de basis van de monumentenzorg. Die overwegingen zijn niet statisch. Op kennis gebaseerde inzichten veranderen en ook mode speelt een rol. Zoals we hebben gezien is een belangrijke vraag hoever je mag gaan om het pand van de ondergang te redden zonder de authenticiteit aan te tasten. Respecteer je latere aanpassingen (bijvoorbeeld 19e-eeuwse aanpassingen bij een 16-eeuws pand) en moet je die behouden, zodat de geschiedenis van een monument zichtbaar blijft? Als sporen van die bouwgeschiedenis worden vernietigd, verliest het pand dan niet (een deel van) zijn historische betekenis?

Henk van der Wielen formuleert het in een interview met de auteur (juli 2020) als volgt: *"De centrale vraag in het rehabilitatieproces was steeds: hoe maak ik een fatsoenlijk woonhuis? Wat kan ik eraan restaureren? Daarbij ging het er om zoveel mogelijk in de oude stijl terug te brengen. Qua vormgeving moest het goed zijn; dat is voor mij heilig.*

Cornelis Sillevius is architect van de synagoge uit 1867. Deze beschadigde tekening van interieur en voorgevel werd bewaard in de Oudheidkamer in Culemborg, voorloper van het huidige Elisabeth Weeshuis-museum. RCE 33427

In de jaren 1970-1980 was er wel een omslag omdat je niet meer terug mocht restaureren, ook al waren er goede aanwijzingen. Bijvoorbeeld: als je in een pand uit de 16e of 17e eeuw een balk aantrof met nog maar aan één kant een sluitstuk dan werd het verdwenen stuk nagemaakt. Dat mocht niet meer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Daardoor is het ambacht voor een deel verloren gegaan. De restauratiearchitecten die in Culemborg werkten, spraken daar onderling wel over."

Er staan anno 2022 veel meer objecten op de monumentenlijsten dan vijftig jaar geleden. Een gemeentelijke monumentenlijst bestond nog niet in het tijdsbestek waarop dit essay zich richt; die is recenter, namelijk uit 1991. Daarop staan veel panden die eerder 'beeldondersteunend' werden genoemd. Als we naar de woonhuizen kijken dan zien we opvallende veranderingen. Op de 'Voorlopige Lijst' van 1917 staan 18 woonhuizen. In de 'Geïllustreerde Beschrijving' van 1968 is het aantal woonhuis-monumenten verdubbeld. In de lijst van 2018 is dat aantal wéér bijna verdubbeld. Op die laatste lijst staan dan ook de forten en alles wat daarbij hoort zoals inundatiekanalen, kazematten en groepsschuilplaatsen. Deze toename duidt erop dat we anders zijn gaan kijken naar de cultuurhistorische betekenis van veel panden.

Bij restauratie zal de vraag steeds zijn of het verhaal dat het pand vertelt over onze geschiedenis de moeite waard is, of misschien zelfs wel noodzakelijk, om aan toekomstige generaties door te geven.

Technische kennis

Dit aspect speelt een grote rol bij restauraties, hoewel je veel van de constructie aan de buitenkant van een pand nauwelijks ziet. Elk pand heeft zijn eigen mogelijkheden en beperkingen. Bouwfysische en constructieve condities zijn van belang: denk daarbij aan licht, lucht, vocht, geluid en dak- en vloerbelasting. Als het een woonhuis betreft zijn er eisen van eigentijds wooncomfort en brandveiligheid waaraan moet worden voldaan. Volledige reconstructie, waardoor er een nieuw 'monumentaal' pand ontstaat, is het laatste alternatief als er technisch geen andere mogelijkheden zijn.

Economische overwegingen

Een gebouw moet renderen, hoe raar dat ook klinkt. Bij dat 'markt-denken' gaat het om meer dan de kosten van een restauratie. De vraag is of er voldoende potentie in het pand zit om het economisch rendabel te maken. Kan het pand na restauratie worden verkocht en in stand worden gehouden? Dit vraagt om een goede verhouding tussen de representatieve functie en de gebruiksfunctie van een gebouw. Dat vereist soms de flexibiliteit om aan een andere bestemming of functie te denken.

Politieke overwegingen

Politieke denkbeelden kunnen ook een rol spelen. Hierbij kan het gaan om prioriteiten van de beleidsmakers. Een keuze voor doorgaand verkeer of een bestemming als winkelgebied waarvoor monumentale panden moeten wijken zijn hier voorbeelden van. Maar ook opvattingen over de symbolische betekenis van monumenten kunnen een rol spelen. Denk in dit verband aan het verwijderen van standbeelden of het hernoemen van straten of panden. De eerder besproken restauratie van De Fonteyn kende ook een politiek motief, namelijk een eerbewijs aan de stichter van de Kaapkolonie.

Opvattingen van de restauratiearchitect

De visie van de restauratiearchitect speelt natuurlijk ook een rol. Een architect kan een voorkeur hebben voor een bepaalde stijl. Ook in de jaren 1980 waren er nog restauratiearchitecten die enthousiast werden als ze iets gotisch in een gebouw aantroffen, zodat zij op die weg door konden gaan. Over de architecten van de Rijksdienst hoorde ik het verhaal dat velen een voorkeur hadden voor restaureren in de blijkbaar gemakkelijke empirestijl.

Een goede restauratiearchitect moet zich kunnen inhouden. Het gaat niet om zijn of haar roem, maar om degene die het monument oorspronkelijk heeft gebouwd en om de tijdsgeest waarin dat gebeurd is.

Enkele rehabilitaties bekeken

In het navolgende zal ik enkele rehabilitaties in Culemborg uitvoeriger bespreken. De meeste vonden plaats in de periode 1975-1985. Daarbij zullen we zien dat discussie over de gehanteerde cultuur-historische overwegingen zeker mogelijk is. Als ook andere overwegingen een rol gaan spelen ontstaan dilemma's die tot discussie afwegingen kunnen leiden.

Rijksmonument Markt 23: de 'trigger factor' voor een rehabilitatiebeleid

We zagen eerder dat het voornemen tot restauratie van dit pand de aanleiding was om in Culemborg een rehabilitatiebeleid te ontwikkelen. Voorts is dit een voorbeeld van een restauratie waarbij technische beperkingen een belangrijke rol speelden.

Het waarschijnlijk 16e-eeuwse rijksmonument werd bewoond door Louis (Levi) De Beer. Hij had in het pand een manufacturenwinkel en was koster van de synagoge. In de jaren 1960 voelt De Beer zijn einde naderen. Hij wil daarom zijn huis opknappen voor zijn nabestaanden en neemt contact op met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Henk van der Wielen wordt aangezocht als restauratiearchitect. In eerste instantie verleent de Dienst Gemeentewerken van de gemeente weinig medewerking. Een gesprek met de burge-

In de oorlog zat Louis de Beer ondergedoken op een boerderij. Hier zien we hem in mei 1945 weer in het openbaar. RAR

Links: Het huis van De Beer op de Markt, 1966. A.J. van der Wal/RCE 103. 286

Rechts: Het gerestaureerde huis in de 21e eeuw.
O. Brinkkemper/RCE 011562

meester en P.A. Treffers, chef Algemene Zaken van de gemeentesecretarie, leidt tot een verkenning van de mogelijkheden om een rehabilitatiesubsidie te krijgen van de provincie. Dat blijkt echter niet te kunnen zonder een rehabilitatieprogramma voor de hele stad. De gemeente besluit dan om zo'n programma te laten maken.

Door de architect wordt in nauw overleg met de Rijksdienst een herstelplan opgesteld. Het pand blijkt in zéér slechte staat te zijn. Zo helt de kap meer dan een meter achterover. Het bakhuis, dat gescheiden was van het voorhuis en waar koosjer gekookt kon worden, is niet meer te redden. De oude kruiskozijnen en de verhouding van de raampjes en een puibalk boven de kruisramen vormen aanwijzingen hoe de voorgevel er oorspronkelijk uitzag.

Het is de bedoeling om de voor- en achtergevel te restaureren. De gevels moeten eerst afgebikt worden om te kijken wat er onder zit. Maar tijdens die werkzaamheden gaat het mis. Het hele pand stort in en alle balken en spanten zijn gebroken. In overleg met de Rijksdienst wordt besloten om alles dan maar te vernieuwen. De stenen uit de gevels zijn daarbij hergebruikt. De voorgevel wordt een trapgevel, zoals die er vermoedelijk eerst was. Er is geen fundering, het pand rust op drie lagen metselwerk onder de grond. Daarom wordt een betonnen strook aangebracht. De kozijnen worden gereconstrueerd.

Door technische tekortkomingen is dus weinig behouden van het pand, behalve de stenen, een losse 16e-eeuwse trap en een voordeur met deuromlijsting uit het begin van de 19e eeuw.

Economische overwegingen spelen soms geen rol

Er is in de loop der jaren een aantal – vooral gemeentelijke – monumenten gerestaureerd waarbij economische overwegingen niet aan de orde zijn.

Een grappige vind ik de *steentjes voor het oude stadhuis*, sinds 2007 een gemeentelijk monument. Leendert Sillevius en Piet Beltjes schreven daar in *De bouwgeschiedenis van het stadhuis te Culemborg* (1939) al iets poëtisch over: “Bewaar het fleurig *mozaïekje van veldkeijtjes* waarop dit monument [het stadhuis] als op een tapijtje wordt gepresenteerd”

Uitzonderlijke gemeentelijk monumenten zijn de door Ausems ontworpen *urinoirs* aan de Burgemeester Keestrasingel en de Noorderwal, als monument geregistreerd in 2011. In 2022 staan ze op de rol te worden opgeknapt.

In dezelfde categorie maar dan 19e-eeuws en (verwarrend) aangeduid als ‘tuinpaviljoen’ noemen we ‘*De acht zaligheden*’, een gemeentelijk monument sinds 2001. Een verzameling ‘poepdozen’ die gebruikt werd door studenten van het kleinseminarie. Tegenwoordig is het een expositieruimte.

Een ruïne kun je soms waarderen als symbool van vergankelijkheid. Maar zelfs dat was de *kasteeltuin* niet; het was een door grachtjes omringde, sterk verwilderde groene ruimte. Het is echter niet voor niets een rijksmonument. Toen eigenaar Ko Wiggelinkhuizen in 1982 naar mij toekwam met de vraag of de gemeente de tuin zou willen

De veldkeien voor het stadhuis in Culemborg anno 2022. Louis Hoeke

De kasteeltuin in Culemborg. Resten van de bebouwing zijn zichtbaar gemaakt. O. Brinkemper/RCE 01611

Resten van de oorspronkelijke muur zijn onderdeel van de schuren op het terrein. Foto uit 2003. Albert Speelman/RCE 13755

kopen heb ik geen moment geaarzeld. Ik zag dat niet als een economische transactie maar als een mogelijkheid om een belangrijke herinnering van de stad te behouden en te beschermen.

We hadden geen enkel idee wat met het terrein te doen. Misschien zou het belang van de kasteeltuin zichtbaar gemaakt kunnen worden door er een openbaar toegankelijk stadspark van te maken. Dat is door particulier initiatief mogelijk geworden. Enkele in archeologie geïnteresseerde stadgenoten namen het initiatief tot onderzoek en graafwerk. In 1985 is dat geformaliseerd in de 'Stichting Kasteeltuin' die het gebied voor de gemeente ging beheren. Architect André Hoek stelde een werkplan op en ministeriële toestemming werd aangevraagd. Onder toezicht van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek is jarenlang gegraven, waardoor onder meer de structuur van 14e-eeuwse kasteel zichtbaar gemaakt kon worden. Later werden onder meer het prieel en de 'Groene Schuur' gerestaureerd. De kasteeltuin werd weer met bruggen verbonden met het Voorburg en het Palumbus-terrein. De kasteelgrachten werden uitgegraven, de groenstructuur werd hersteld en putten werden opgemetseld. Stedenbouwkundige Joost Vahl herinnert zich een anekdote uit die tijd: "De kasteeltuinclub wilde oorspronkelijk de vervallen schuren slopen om beter te kunnen graven. 'Die ouwe meuk moet weg', werd gezegd. 'Niet doen!' riepen wij in koor. En jawel, een muur van een van die schuurtjes bleek een laatste restant van het oorspronkelijke kasteel te zijn".

Hoewel de panden aan de Veerweg geen enkele monumentale waarde hadden, gold dat niet voor een muurschildering aan het meest noordelijke huis. Daar bevond zich rijksmonument dat begin jaren 1989 nauwelijks meer zichtbaar was.

Links: Advertentie voor sigaren op de kop van de Veerweg. Foto uit 1983. RAR

Rechts: Eerste restauratie in 1984. Emile Spithoven

Naast de reclameschildering van Graaf Egbert heeft Culemborg nog zo'n rijksmonument, namelijk een muurschildering van het sigarettenmerk 'Miss Blanche' tegenover De Fonteyn. De schildering uit ongeveer 1925 is gebaseerd op een poster van Vilmos Huszár (1884-1960), kunstschilder en medeoprichter van De Stijlgroep. De muurschildering is rond 1990 gerestaureerd, zoals te zien op deze foto's uit 1988 en 1991. T. Schollen/RCE 269043 | P. van Galen/RCE 292090

Deze muurschildering van 'Graaf Egbert' is in 1933 vervaardigd door Klaas van Os, een tekenleraar op de Culemborgse ambachtsschool. De schildering is van cultuurhistorisch belang omdat het een voorbeeld is van een geschilderde reclame-uiting van een landelijk bekend product. Muurschilderingen kwamen eertijds op grote schaal in het straatbeeld voor. Ze zijn nu merendeels verdwenen en als zodanig bezit deze schildering zeldzaamheidswaarde.

'Graaf Egbert' was één van de merken van de in 1921 opgerichte 'Nederlandsche Sigarenfabriek Dejaco' die sinds de jaren 1930 in het Veerweggebied gevestigd was. Van 1961 tot 1963 heette de fabriek 'N.V. Graaf Egbert Sigaren'.

Na in 1984 door Emile Spithoven en Elly Talen te zijn hersteld, is de schildering in 2005 door Wendy Schoenaker opnieuw gerestaureerd.

Wat te doen als een pand zo slecht is dat een vrijwel volledige reconstructie onvermijdelijk is? Gelukkig heeft men in Culemborg een aantal keren voor die onvermijdelijke uitkomst gekozen.

Rijksmonument De Hoop

In de 16e eeuw stond ongeveer op deze plaats de korenmol van de Nieuwstad. Deze molen behoorde net als de korenmol buiten de Lekpoort toe aan de graven van Culemborg. Beide molens waren 'dwangmolens': de burgers en inwoners van het graafschap waren verplicht om er hun graan te laten malen. In latere eeuwen hebben op deze plek andere molens en een aardappelstroopfabriek gestaan. In 1853 werd op het perceel de huidige stellingmolen 'De Hoop' gebouwd. De molen (beter: de molenromp) heeft er tussen 1910 en de beginjaren 1990 als een kale steenklomp bijgestaan. In de jaren 1960 bood de molenromp onderdak aan de Harley-Davidson motorclub.

Ik herinner mij dat P.A. Treffers, chef Algemene Zaken, eind jaren 1970 naar mij toekwam met de mededeling dat het verstandig zou zijn de molenromp te conserveren omdat er anders al snel helemaal geen molen meer zou zijn. Zijn idee was dat we later de wiken en de benodigde aandrijving zouden kunnen kopen, bijvoorbeeld als ergens een molen was afgebrand. Het leek me moeilijk te verkopen aan de gemeenteraad, maar dat viel mee. In de jaren 1980 wordt het pand door de gemeente aangekocht en geconserveerd. Het duurde nog tot 1993 voordat de molen weer 'maalvaardig' kon worden gemaakt. In 2007 volgde de (voorlopig) laatste restauratie.

De molen op een prentbriefkaart uit 1910, tijdens de restauratie in 1986 en in de huidige situatie met het maalwerk dat in 1993 werd geplaatst. RCE 303268 | W.A. Korpershoek/RCE 266220 | O. Brinkkemper/RCE 451862

Rijksmonument de Dekenije

In 1421 stichtte heer Hubert III van Culemborg in de Grote of Barbarakerk een kapittel van acht kanunniken dat werd gewijd aan de heilige Barbara. In de Dekenije in de Grote Kerkstraat, tegenover de ingang van de kerk, woonde tot de Reformatie de deken van dit kapittel.

In de Middeleeuwen was het een groot, dwarsgeplaatst zaalhuis met de lange zijde aan de straat. De zaal besloeg de hele lengte, met daarin lichte afscheidingen met spanten. Een tweede woonlaag ontbrak. In een sluitsteen van de gemetselde boog in de voorgevel staat het jaartal 1553, maar waarschijnlijk is het pand ouder.

Vóór 1900 was het pand een pakhuis met een woonhuisgedeelte. Een groot deel van de bakstenen gevel was uitgebroken en er waren twee bescheiden ingangen gemaakt. Het pand Grote Kerkstraat 11 kreeg begin 20e eeuw een nieuwe, verhoogde voorgevel. Grote Kerkstraat 11a was de laatste 150 jaar ingericht als bedrijfsruimte en bood onder meer onderdak aan bierbrouwerij 'De Pauw'.

De Dekenije in de Grote Kerkstraat voorafgaand aan de restauratie. RAR

Dit pand was één van de panden die door de gemeente werd aangekocht omdat de eigenaar niet van zin of in staat was het object te restaureren. Het was bepaald een lucratieve business, totdat we alle winst weer verloren aan de rehabilitaties van de Luxor en van een boerderij in de Zandstraat. Niet dat winst maken de doelstelling was...

Ik ben zelf in het pand geweest voorafgaand aan de aankoop. Ik heb zelden een grotere ruïne gezien: ingestorte muren, lek-kende daken, rottend hout. Er bevond zich een lage, verkrotte fabrieksaanbouw aan de hele achterzijde van het pand.

De centrale vragen hier waren: 'wat kunnen we er nog mee' en 'wat doen we ermee'. Er opnieuw één groot geheel van maken zou een heel duur en waarschijnlijk onverkoopbaar pand opleveren. Daarom werd besloten er twee woonhuizen van te maken. Inzet van de rehabilitatie was het behoud van de vorm (het volume) van het huis en de steile dakhelling, het karakter van de bouwmaterialen met de kleuren.

Architect Jean Louis Volders besluit de zoldervloer te handhaven op de oorspronkelijke plaats. In beide te construeren woningen wordt de hoge zaal verdeeld in twee lagen met onder een woon-

keuken en daarboven een woonkamer ('hangkamer'). De hal bij de voordeur wordt niet gedeeld om de ervaring van de hoge zoldering te handhaven. De vorm van de (vernieuwde) vensters is 18e-eeuws gehouden. Ook de dakkapellen zijn nieuw en de fundering is verzwaaard. In de oude bakstenen gevel zijn mergelbanen aangebracht, die dun wit zijn geverfd, wat gebruikelijk was in de 16e eeuw. De achtergevel is geheel vernieuwd en witgepleisterd om machinale baksteen aan het oog te onttrekken.

Uiteindelijk kon weinig behouden blijven: een deel van de voorgevel, enkele spanten en balken, de zijgevels (trapgevels), een dwarsmuur en een deel van de fundering. Volgens de architect is het daardoor meer nieuwbouw of reconstructie dan restauratie geworden. Praktische eisen door de toekomstige bestemming, het beperkte budget, de zeer slechte toestand van het pand en het ontbreken van historisch werkelijk unieke bouwdelen hebben de koers van de rehabilitatie bepaald. Naar mijn mening heeft dit wel een voor Culemborg belangrijk en prachtig pand opgeleverd.

De Dekenije na de restauratie. Louis Hoek

Rijksmonument de Luxor

In de Herenstraat, op nummer 291-31 (naast de poort naar het Weeshuis), staat een pand dat in verhouding veel groter is dan de overige huizen in de straat. Bij wat oudere Culemborgers staat het bekend als het 'Luxor-theater'. We komen het pand voor het eerst tegen in 1453 wanneer Heer Gerard II van Culemborg aan zijn broer jonker Everwijn diens erfdeel van hun beider ouders geeft, waar dit huis in Culemborg toe behoorde. Toen Everwijn in 1502 op hoge leeftijd overleed, zonder wettige kinderen na te laten, vielen zijn bezittingen terug aan Gerards opvolger, Jasper van Culemborg. Jaspers dochter, Vrouwe Elisabeth, verkocht het huis in 1512 aan de abt van het Norbertijner klooster Mariënwaerd die het als 'refugie' (vluchthuis) gebruikte. In de 15e en 16e eeuw was Mariënwaerd namelijk met enige regelmaat het doelwit van aanvallen en plunderingen, waar de abdij in 1567 aan ten onder zou gaan. Norbertijnen worden ook wel 'Witheren' genoemd, naar hun witte habijt, en aan deze Witheren dankt de huidige Herenstraat zijn naam.

In de loop der eeuwen hebben burgemeesters en een drost in het pand gewoond. Het is een taveerne geweest, een pleisterplaats voor de postkoets, hotel, en van 1930 tot 1950 een bioscoop en schouwburgzaal.

In 1978 wordt het Luxor-theater afgebroken. Op de rechterfoto de instorting van de poort van het Weeshuis ten gevolge van de sloopwerkzaamheden. RAR

Ook bij dit pand kun je je afvragen hoever je kunt gaan bij het restaureren en zelfs of je er wel aan moet beginnen. We mogen overigens blij zijn dat eerdere sloopplannen niet zijn doorgegaan. Zo was er in 1971 een bespreking van het College van Burgemeester en Wethouders met de Protectoren van de Stichting Elisabeth

Het theater is vervangen door een modern appartementencomplex, te zien op deze foto uit 2022. Foto auteur

Weeshuis en een vertegenwoordiger van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De Protectoren wilden de Luxor slopen, zodat het Weeshuis beter zichtbaar zou worden. Volgens de vertegenwoordiger van de Rijksdienst zou het beter zijn om de 'Oude School' (indertijd 'Juffrouw Binckschool' genoemd) aan de Goilberdingerstraat te slopen om zo de tuin van het Weeshuis door te trekken tot aan de Goilberdingerstraat. De gemeente was bereid het stedenbouwkundig

plan aan te passen om deze toegang te realiseren. Het is allemaal niet doorgegaan en de school is later aangewezen als gemeentelijk monument.

De restauratie van de Luxor is een mooi voorbeeld van een pand dat door functieverandering een economisch rendabele basis kon krijgen en daardoor gered kon worden van de volledige ondergang. De gemeente had het pand gekocht vanwege zijn historische betekenis maar restauratie liet op zich wachten en intussen stortte het pand in. De gemeente had ook geluk, want doordat de Rijksoverheid subsidies beschikbaar ging stellen voor de bouw van woningen voor alleenstaanden en tweepersoonshuishoudens kon het pand weer rendabel worden gemaakt. Door de bouw van vijftien appartementen en een zeer fraaie gevel is het pand dus zowel verwoest als gered. We moeten dit een 'reconstructie' noemen, maar eigenlijk is het nieuwbouw met een gevel waarvan een klein historisch gedeelte is bewaard gebleven.

Het Weeshuis met zoekplaatje

Het Weeshuis is gebouwd uit de nalatenschap van Vrouwe Elisabeth (1475-1555) volgens haar wens te besteden aan de 'regte armen'. De geschiedenis van het Weeshuis laat ik hier verder buiten beschouwing.

Van veel van de oudste panden in Culemborg is de architect niet bekend. Die waren er ook niet. Panden werden ontworpen en verbouwd door meester-ambachtslieden. Zo ook het laatgotische Weeshuis. Hoofdaannemer was Geryt Thoenisz, meestertimmerman, die in de lente van 1557 met de bouw begint. Een eerstvolgende

Links: Op deze foto uit 1908 poseren weeskinderen en 'moeder en vader' voor het Weeshuis. Bickhoff/RCE 730

Rechts: Ausems heeft de raamkozijnen en de toegangsdeur van de kapel met zijn kenmerkende ommetseling in ere hersteld. Foto begin jaren 1960. RAR

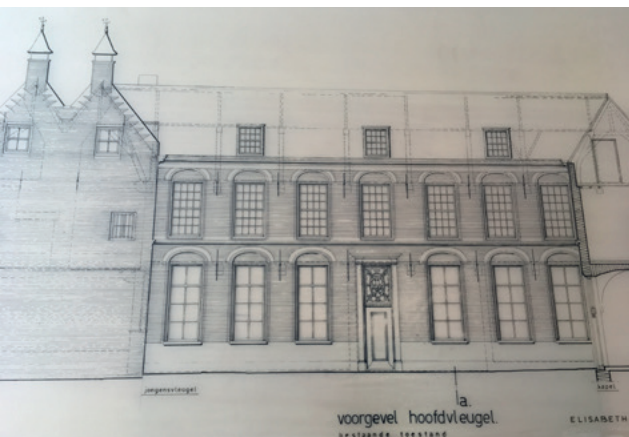

de grote verbouwing vindt plaats na een stormramp in 1856. Een deel van de westvleugel en het dak zijn dan verwoest en er is grote schade aan de overige daken. Ook zijn bijgebouwen zoals de wasserij en de boerderij beschadigd geraakt.

Het College van Protectoren van het Weeshuis bespreekt drie alternatieven: het gebouw in oude staat herstellen, het dak verlagen tot de nokhoogte van de kapel, of het gebouw verkleinen door de verdieping van de westgevel af te breken. Uit de notulen lees je dat besloten is de westvleugel in te korten tot de lengte van de oostelijke vleugel (de kapel). Dat is echter niet gebeurd, waarschijnlijk is het dak verlaagd. Geleverd werden namelijk 3200 leien, 8000 platte pannen, 600 vorsten etc. In de jaren 1872, 1914 en 1926 wordt met name aan de daken groot onderhoud uitgevoerd. De structuur

Tekening uit 1860 van de voorzijde, gemaakt door L.F.C. van Erp Taalman Kip. RCE 277548

Twee bouwtekeningen van Van der Wielen zijn interessant. De ene (links) is van de oude voorgevel, de tweede (rechts) van de vernieuwde voorgevel. Hier zou kunnen gelden: zoek de verschillen! Henk van der Wielen

van het gebouw is nooit wezenlijk veranderd en ook de balken zijn origineel. Van binnen is het gebouw verschillende keren aangepast aan nieuwe functies die het kreeg nadat het geen weeshuis meer was (na 1952).

Grote restauraties c.q. onderhoud vinden plaats in de jaren 1960 en 1970. Dat is ook nodig: het dak lekt en door sommige vloeren kon je zomaar heen zakken. Drie Culemborgse architecten hebben hun sporen in het pand achtergelaten: Gijsbartus Prins (interne verbouwingen), Theo Ausems (verbouwingen tussen 1940 en 1960) en Henk van der Wielen (eind jaren 1970).

Ausems' inzet is gericht op het terug restaureren van het huis naar de 16e-eeuwse situatie. Veel veranderingen die door Ausems worden verwijderd dateerden van rond 1800. In de westvleugel zijn voornamelijk op de verdieping enige kozijnen in oorspronkelijke staat teruggebracht.

De omvangrijkste restauratie staat op naam van Henk van der Wielen. Daarbij is het een en ander gesloopt om het gebouw functioneler te maken. Verrassend vind ik dat de voorgevel er heel anders uitziet dan de achtergevel. Dat komt door de vele verbouwingen aan de voorzijde.

Op de tekening van Van Erp Taalman Kip zien we op de benedenverdieping ramen in de Empirestijl, een latere toevoeging. Omdat de ramen iets vertellen over de geschiedenis van het gebouw heeft Van der Wielen ze zo gelaten. Op de tekening staan aan de 'meisjeszijde' (links) ook ramen afgebeeld. Ze stammen uit de 19e-eeuw en zijn dus niet oorspronkelijk. Deze ramen worden door Van der Wielen wél dichtgemaakt – behalve dat van de protectorenkamer. De protectoren krijgen zo meer muren om de schilderijen van het museum op te hangen.

De achtergevel in 1948 (links). In 1979 wordt de achtergevel van de westvleugel gerestaureerd door Henk van der Wielen (rechts, situatie 21e eeuw) RCE 040257 | Marion Golsteijn/Wikipedia

Van der Wielen vernieuwt en verhoogt de kap en brengt ‘Thüringen leien’ aan. De kopgevel links is verhoogd en de kozijntjes zijn veranderd naar 16e-eeuwse vormgeving. Ook zijn koperen dakgoten aangebracht en is alle voegwerk vernieuwd.

De achterkant van het monument is mogelijk nog interessanter. Die was in de loop der tijd aardig verprutst. Deze kant is in gotische stijl gerestaureerd. Uit esthetische overwegingen heeft de architect luiken aangebracht – hij vond dat er genoeg aanwijzingen waren dat dat oorspronkelijk zo was.

Kortom: de laatste ingreep van Henk van der Wielen is een mooie restauratie in oude stijl, met behoud van enkele later toegevoegde elementen. Sommige kenners van de architectuur zullen echter geneigd zijn deze restauratie ‘interpretatie’ of ‘reconstructie’ te noemen.

Het ‘Zweder de Bastaerthuis’

In de loop van de geschiedenis is dit pand ook ‘Stadhoudershuis’, ‘Gouverneurshuis’, ‘Schoutenhuis’ en ‘Hertogshuis’ genoemd. In 1722 wordt het pand gesplitst. Nummer 10 kennen we anno 2022 als het ‘Drostenhuis’. Het is een zogenaamd ‘tweebeukig dwarshuis’ met aan elkaar grenzende, parallel lopende delen. Alle woonblokken bestaan uit twee bouwlagen en zijn gedekt met een zadeldak dat evenwijdig loopt aan de Slotstraat. Het is waarschijnlijk het oudste dubbele dwarshuis in Nederland. In de Middeleeuwen was dit laatgotische huis, zoals zoveel middeleeuwse huizen, rood geschilderd.

De naam ‘Zweder de Bastaerthuis’ treffen we aan in de oudste officiële stukken. Die naam (‘bastaard’) en de geschiedenis van de bewoning van het pand zijn ook een geschiedenis van onderling

De nummers 10 (links) en 12 (met de witgepleisterde gevel) in de Slotstraat waren in het verleden één groot huis, dat je een 'stadspaleis' zou kunnen noemen. Foto auteur

verbonden 'echte' kinderen en bastaardkinderen.

De oudst bekende bewoner is Zweder (1450-1503), drost van Culemborg, een bastaardzoon van Gerard II, heer van Culemborg van 1452 tot 1480. Zweders erfgenaam, zijn stiefdochter Margriet, doet het complex van in totaal vijf huizen over aan Johanna van Bourgondië, echtgenote van Jasper, heer van Culemborg (1480-1506) en

een halfbroer van Zweder. Johanna is een dochter van Anton van Bourgondië, een bastaard van Philips de Goede. In 1504 erft Vrouwe Elisabeth, dochter van Jasper, het pand waar Johanna als weduwe nog een tijd woont. Vervolgens wordt het bewoond door Melchior van Culemborg (overleden in 1596) die gehuwd was met Helena van Lalaing, een bastaarddochter van Anthonis van Lalaing, de tweede echtgenoot van Elisabeth. Melchior was één van de executeurs van het testament van Elisabeth waaruit het weeshuis is voortgekomen. De vader van Melchior was een bastaardzoon van Jonker Everwijn, de broer van Gerard II.

Bastaardkinderen, zo blijkt uit deze opeenvolging, werden in de late middeleeuwen vaak als echte kinderen behandeld, opgenomen in het gezin en konden ook erfgenaam zijn van hun natuurlijke ouders.

De panden blijven de volgende twee eeuwen in handen van de graven van Culemborg. Het waren vaak drosten of stadhouders

In het huis is een wandschildering uit ca. 1475 te vinden waarop de kruisiging van Christus is afgebeeld. We zien Maria en Johannes en links en rechts daarvan Zweder en zijn echtgenote (Jutta Utenengh), te herkennen aan hun wapenschilden. Zij waren de opdrachtgevers voor de schildering. Foto's van voor (1982) en tijdens (1985) de restauratie. P. van Galen/RCE D6606 en 256287

(plaatsvervangers van de heren en graven) die (delen van) het complex bewoonden. Daarna krijgt het verschillende bestemmingen.

In de jaren 1960 verwerft de gemeente Culemborg het Drostenhuis voor 30.000 gulden; het huis op nummer 12 is dan in handen van de Hervormde Kerk. Men wil de fabriek achter het pand slopen vanwege de saneringsplannen in die tijd (zie deel I). Er is onvoldoende steun voor het plan om het hele monument te slopen ten behoeve van een doorbraak naar het toekomstige parkeerterrein aan de Lange Meent.

De gemeente geeft in 1970 de gerenommeerde architect Coen Temminck Groll opdracht een restauratieplan te maken. De kosten worden geraamd op één miljoen gulden. Maar de gemeente weet eigenlijk geen raad met het pand. Het wordt gebruikt om gastarbeiders te huisvesten en krijgt allerlei tijdelijke bestemmingen. Even wordt gedacht aan een cultureel centrum. Langzamerhand leidt deze besluiteloosheid tot verval van het pand en bij werkzaamheden wordt lukraak gesloopt.

De redding van het monumentale pand is de verkoop, in 1977, aan de 'Vereniging Hendrick de Keyser'. Ton Koot, die we leerden kennen bij het Jan van Riebeeckhuis, is bestuurslid van die vereniging en attendeert zijn medebestuurders op de mogelijkheid het pand te verwerven. De Vereniging betaalt niet het oorspronkelijk gehoopte symbolische bedrag van één gulden, maar 40.000 plus ruim 4.000 voor de planvorming van Temminck Groll die de gemeente al heeft betaald. De Vereniging besluit dan door te gaan met deze restauratiearchitect, die ook voor het huis op de Slotstraat 12 een restauratieplan uitwerkt.

De toekomstige bestemming blijft een heikel punt. Ton Koot suggereert verhuur als representatief directiegebouw voor een

Het huis kent verschillende bestemmingen in de 20e eeuw. De firma W.A. Spoor heeft er in 1910 een drukkerij (links) en in 1952 een mosterdfabriek (midden). In 1981 (rechts) verkeert het in verval staat. G. de Hoog/RCE 001462 en 043172 | P. van Galen/RCE 227458A

Culemborgs bedrijf. Er wordt daarom op de begane grond een bedrijfsruimte gepland met vier kleine wooneenheden erboven. De Hervormde Kerk, eigenaar van nr. 12, wil het benedendeel eventueel huren ten behoeve van bijeenkomsten. Daartoe zouden twee doorbraken naar het buurpand worden gemaakt. Het Verenigingsbestuur is daar niet erg enthousiast over, maar wijst het idee niet meteen af.

In 1979 is het restauratieplan gereed. De kosten zijn nu ongeveer anderhalf miljoen. De kerk heeft zich inmiddels als huurder teruggetrokken en een notaris heeft zich gemeld voor de huur van het benedendeel en mogelijk ook een van de appartementen.

De Vereniging moet tot 1982 wachten op een subsidietoezegging voordat begonnen kan worden met de restauratie van de begane grond, de vloeren en de kappen. Er ligt inmiddels twaalf jaar tussen de eerste gedachte aan restauratie en het begin daarvan. In 1983 koopt de Vereniging van de gemeente een strook grond aan de achterzijde om een tuin(tje) aan te kunnen leggen.

De bedoeling is een 'conserverende restauratie' uit te voeren die gericht is op behoud, waarbij het pand zonder rigoureuze vernieuwing zoveel mogelijk terug moet worden gebracht in de staat waarin het zich in het verleden heeft bevonden. Latere veranderingen worden daarbij ontzien. Temminck Groll is er ook heel duidelijk over dat hij de moderne restauratiebeginselen aanhangt. In 1989 schrijft hij: "dat alle charters (restauratiebeginselen) het reconstrueren in oude vormen van verdwenen of onherkenbaar verweerde elementen ten strengste afwijzen. Je mag niet meer over het verleden vertellen dan je werkelijk weet".

De bestemming na de restauratie wordt op de lange baan geschoven. Het uiteindelijke resultaat is een ongedeelde kantoorruimte op de begane grond waarin het balkenplafond weer volledig zichtbaar is. Daarboven twee appartementen op de verdieping en ook een in elk van de kappen. De noodzakelijke scheidingswanden zijn herkenbaar als moderne toevoegingen. Door andere ingre-

pen wordt de samenhang tussen voor- en achterzaal hersteld. Op de verdieping is de voorzaal ontdaan van binnenwanden; hetzelfde geldt voor een scheidingsmuur in het achterhuis. De muurschildering is afdekbaar gemaakt. De voorgevel is hersteld in de bestaande toestand met de vroeg negentiende-eeuwse ramen, gootlijst en ingang. De fraaie zeventiende-eeuwse dakkapel is volledig vernieuwd. De laatgotisch geprofileerde schoorsteenkanalen zijn gereconstrueerd. De trapgevels zijn in hun bestaande vorm hersteld. In 1983 is de restauratie voltooid.

Het Pietersgasthuis

Het Pietersgasthuis is een van de oudste panden van Culemborg met een eerste vermelding uit 1320. Bij de grote stadsbrand van 1422 is het gebouw vermoedelijk verwoest en daarna meteen herbouwd. Het pand kan worden gerekend tot het medisch-sociaal erfgoed van de stad. Zoals de naam al zegt, was het een middeleeuwse versie van wat wij een ziekenhuis zouden noemen.

Het oorspronkelijke gasthuis liep van de huidige Lutherse kerk naar de hoek van de Achterstraat en de Korte Meent. Er waren een boerderij en kapel bij. De contouren van het koor van die kapel zijn zichtbaar gemaakt op het voorpleintje van de Lutherse kerk. Bij het complex hoorden een zestal huisjes, de zogenaamde 'huurcameren'. In het eigenlijke gasthuis stonden achttien bedden voor behoeftige reizigers en zieken. Achterin het pand was een zoge-

In 1966 is er een fabriek in het pand gevestigd. Op de foto rechts, net voor de restauratie, is te zien hoe slecht het er aan toe was. A.J. van der Wal/RCE 103257 | RAR

Tijdens de restauratie van binnen richting Achterstraat gekeken. Architectenbureau Wim en Adrienne Mazzola

“Mooi maken is een onderdeel van mijn vak”.
Uitspraak van architect Wim Mazzola in een interview met de auteur (2021)
Het Pietersgasthuis na de restauratie. O. Brinkkemper/RCE 011526

naamde ‘pockkamer’ met tien bedden voor pestlijders. Buiten de Lekdijk was een opvang voor melaatsen.

Halverwege de 17e eeuw wordt het gasthuis samengevoegd met de ‘Armenpoth’ (gevestigd in de Caffagne). In het gasthuis wonen tot 1840 arme alleenstaanden en de armen kunnen er wat turf, brood en soms kleren krijgen. Na 1840 zijn er een verffabriek (‘De Batouwe’)

en een glashandel in gevestigd. Het pand is omstreeks 1980 aangekocht door de gemeente om het te restaureren. Die restauratie gaat in 1985 van start.

Restauratiearchitect Wim Mazzola krijgt dit project mee van het bureau van Temminck Groll waar hij voorheen werkte. Toen de gemeente het pand kocht stond het al een tijd leeg en er zaten geen ramen meer in.

Volgens Wim Mazzola ging het om “het slechtste pand het mooist gemaakt”. Het verband van de muren was soms zo slecht dat ze opnieuw opgemetseld zouden moeten worden met hergebruik van goede ‘afkomende stenen en een ‘verantwoorde mortel’. Binnen was er bijna niets meer aanwezig: de verdiepingsvloeren waren grotendeels weg, veel balken waren weg of verrot (er zouden er slechts een paar hergebruikt kunnen worden) en ook de kap moest worden vernieuwd.

Is dit nu een restauratie of een reconstructie? Die vraag heb ik ook aan de architect voorgelegd. De eerste reactie was: ‘restauratie’. De buitenmuren zijn namelijk origineel, behalve aan de achterzijde. Er zijn veel afkomende stenen gebruikt. De kap is weliswaar vernieuwd, maar voor een groot gedeelte met de oude pannen er op. Er is zoveel mogelijk gehandhaafd of hergebruikt en stukken hout zijn op dezelfde wijze vernieuwd. Maar na enig aarzeling antwoordde de architect op mijn vraag: “half om half”.

Monumentenbeleid na 1990

Na 1990 is de periode van een actief restauratiebeleid van de gemeente Culemborg voorbij. Wat betreft de klassieke monumentenzorg gaan we van de beleidsfase naar de beheersfase: monumenten worden beschermd door toetsing van verbouwingsplannen bij het verlenen van vergunningen.

Voor zover mij bekend heeft de gemeente de eigenaren van monumenten na 1990 niet meer aangespoord om te restaureren en ook zelf voor dat doel geen panden meer aangekocht. Het was misschien ook niet meer nodig.

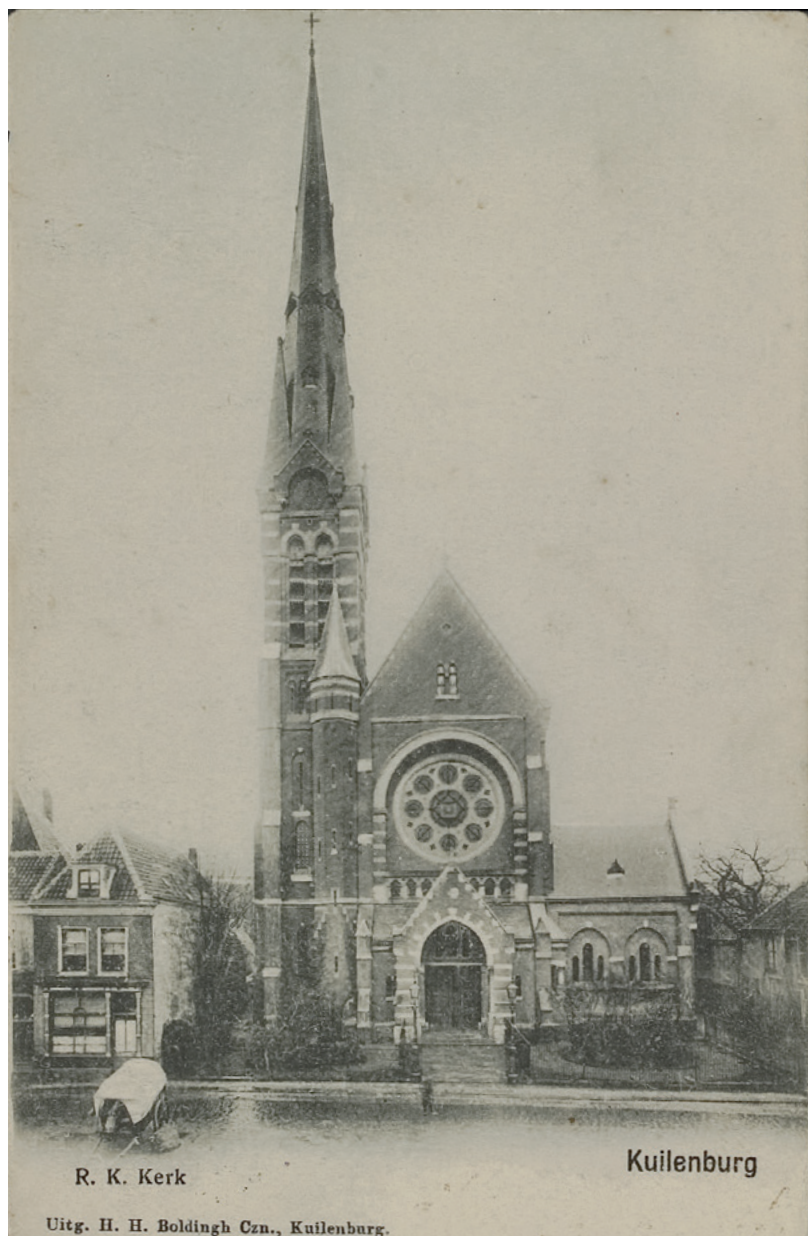
In ongeveer vijftien jaar waren ruim honderd monumenten gerestaureerd. Op deze basis konden de nieuwe directeur Gemeentewerken (Jan Giskes) en stedenbouwkundige (Joost Vahl) in de tweede helft van de jaren 1980 nieuwe initiatieven ontwikkelen. Zij stimuleerden een brede blik die niet meer gericht was op stadsvernieuwing maar op stedelijke herinrichting. Hierbij stond verbetering van de 'kwaliteit van de openbare ruimte' centraal. Dit streven werd tot uitdrukking gebracht in een 'stadsbeheerplan' (1987) en in een op herinrichting gericht projectenbeleid. Denk hierbij aan de herinrichting van gebieden als de Markt, Het Jach, de Boerenstraat en de Zandstraat en nieuwe verbindingspaden zoals dat langs de Studentengracht en de doorsteek naast de RK Sint-Barbarakerk.

Een kerkpad maken

Dit is een mooi voorbeeld van een proces waarbij meerdere partijen in het spel zijn die moeten instemmen met een stukje stedelijke herinrichting, in dit geval een nieuwe voetgangersverbinding van de Markt naar het voormalige Klein Seminarie en vandaar naar de Oostersingel. Er waren rond 1990 drie partijen betrokken: de familie Zeeman met hun adviseur architect Henk van der Wielen, de gemeente met stedenbouwkundige Joost Vahl en het kerkbestuur van de parochie van de RK Sint-Barbarakerk.

De familie Zeeman woont achter de kerk en wil in hun tuin een huis bouwen op de plaats van een paar oude schuren. De familie had weinig vertrouwen in de stedelijke overheid. Dat kwam omdat de gemeente in het verleden een verkeersdoorbraak dwars door hun tuin met dierbare eeuwenoude moerbeibomen had gepland (zie deel I). De familie wilde het verbouwingsplan via een bestem-

Voor de RK Barbarakerk
bevond zich tot de her-
inrichting een afgesloten
plein. RAR

R. K. Kerk

Kuilenburg

Uitg. H. H. Boldingh Czn., Kuilenburg.

mingsplanwijziging afdwingen. Architect Henk van der Wielen was daarbij hun adviseur en contactpersoon met de gemeente.

De kans dat de gemeente een bestemmingsplanwijziging zou accepteren was niet al te groot. Stedenbouwkundige Joost Vahl stelde voor het belang van de familie te koppelen aan een openbaar belang door een voetpad aan te leggen dat delen van de stad zou verbinden. Het aanleggen van dat voetpad zou een aantal praktische problemen opleveren, maar als je die kon oplossen zouden

Een van de schuren die de basis moesten vormen voor een nieuw pand. Op de achtergrond zie je de kerk. Henk van der Wielen

drie partijen (gemeente, familie en kerkbestuur) tevreden zijn.

Als er een pad zou worden gemaakt op grond van de kerk, moest de privacy van de tuin en het nieuwe woonhuis worden verbeterd. Daartoe zouden de bestaande muur versterkt en verhoogd worden en de populieren op de grens met het Seminarie vervangen door een mooie hoge muur. Het pad moest natuurlijk schoon blijven dus zouden zowel de muren van kerk als de nieuwe 'afscheidingsmuren' tegen graffiti beschermd worden.

Het kerkbestuur wilde tegelijk met de herinrichting van de Markt een nieuw voorplein realiseren, zodat de begrafenisauto's tot dicht bij de kerkdeur zouden kunnen komen. Daarom werd een voorplein ontworpen waarvan de aanleg en het onderhoud door de gemeente zouden worden bekostigd. Het bestaande tuinhek en de voortuin moesten worden verwijderd. De lantarens op het hek zijn uiteindelijk verplaatst (naar het terrein van het Weeshuis) en gerestaureerd. Het voorplein en daarmee de kerktrappen zouden openbaar toegankelijk worden en het openbare kerkpad zou nieuw verlichting krijgen.

In de loop der tijd zijn stap-voor-stap alle onderdelen van het plan, met subsidie van de provincie, uitgevoerd. Met als resultaat een klein, maar heel mooi stukje stadsvernieuwing.

Monumenten in de 21e eeuw

Na de periode die dit essay beslaat, speelt de gemeente Culemborg actief in op belangwekkende nieuwe ontwikkelingen in de monumentenzorg die een gevolg zijn van beleid van de Rijksoverheid. In 1988 wordt een nieuwe monumentenwet van kracht. De aanwijzing van monumenten blijft een Rijksverantwoordelijkheid, maar de uitvoering van de monumentenzorg wordt gedecentraliseerd naar de gemeenten. Zij worden verantwoordelijk voor de vergunningverlening en het voorbereiden, begeleiden en (financieel) verantwoorden van restauratieprojecten. Daarvoor dienen zij een monumentenverordening vast te stellen en een monumentencommissie in te stellen.

Ook kunnen gemeenten een gemeentelijke monumentenlijst samenstellen. In Culemborg gaat dat heel geleidelijk. In 1991 komen de eerste drie panden op de gemeentelijke lijst: Varkensmarkt 8, 10 en 12. Tot 2005 komen daar gemiddeld vier panden per jaar bij. In 2006 zijn er 46, in 2007 201 en in 2022 staat de teller op 224. Daarnaast kent Culemborg een lijst van 126 'beeldbepalende' panden. Deze lijsten zijn vooral van belang bij het verlenen van vergunningen; een landelijk of gemeentelijk budget voor restauraties is er niet meer. Vergunningen voor verbouwingen binnen het be-

Een van de jongste monumenten is de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Hier een onderdeel ervan, de inundatiesluis bij fort Everdingen. In de jaren 2010 is dit sluiscomplex gerestaureerd. G. J. Dukker/RCE 504212

scherm stadsgedebied worden altijd door een inmiddels ingestelde 'monumentenadviescommissie' getoetst.

De belangrijkste nieuwe ontwikkelingen op het vlak van de monumentenzorg gaan echter over het buitengebied.

Vanaf 2006 komt er aandacht voor 'archeologische monumentenzorg', hetgeen leidt tot een basiskaart die archeologisch interessante plaatsen aangeeft en tot een beleidskader dat voorwaarden stelt aan de ontwikkelingen op die plaatsen. Voor de aangewezen archeologisch waardevolle gebieden geldt een onderzoeksplicht als een omgevingsvergunning wordt aangevraagd.

De 'Nieuwe Hollandse Waterlinie' is vanaf 2009 een rijksmonument. De Waterlinie is een geïntegreerd topografisch, civieltechnisch, architectonisch en militair project, gebaseerd op de aloude ruimtelijke inrichting van Nederland met zijn vele polders. Die lage plekken konden onder water worden gezet (geïnundeerd) door inlaatpunten aan de Zuiderzee, de Vecht, de Lek, de Waal, de Linge, de Merwede en de Maas. Voor Culemborg is dit rijksmonument van groot belang. Driekwart van het buitengebied valt eronder en een belangrijk deel daarvan is inundatiegebied. In 2014 worden nieuwe rijksmonumenten aan de Culemborgse lijst toegevoegd: Werk aan het Spoel, Fort Everdingen en de Diefdijklinie met zijn vele groepschuilplaatsen en kazematten. De Waterlinie wordt in 2021 op de 'Werelderfgoedlijst' van Unesco geplaatst.

Er komt in 2012 een 'cultuurhistorische waardenkaart' die een overzicht geeft van de belangrijke cultuurhistorische elementen en structuren in het landschap in en om Culemborg. In 2012 vervalt ook de ouderdom van 50 jaar om als monument aangemerkt te kunnen worden. In 2016 volgt de Erfgoedwet als opvolger van de monumentenwet. De Rijksdienst heet dan Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Epiloog

Iemand die halfweg de jaren 1950 door Culemborg wandelde en dat eind jaren 1980 weer zou doen, zou zien dat de stad een metamorfose heeft ondergaan. Die persoon zou zijn/haar weg nog wel hebben kunnen vinden, want het laatmiddeleeuwse stratenpatroon was nog redelijk intact en de zogenaamde *landmarks*, zoals de Binnenpoort, het stadhuis op de Markt en de kerken stonden nog fier overeind.

Onze wandelaar zou echter ook van de ene verbazing in de andere vallen. De manier waarop je toen met de auto de oude binnenstad kon binnenrijden en er kon parkeren, de nieuwe wijken in de oude stad waar de krotten waren opgeruimd en vervangen door sociale woningbouw, de fabriekjes die uit de stad waren verdwenen en de vele gerestaureerde monumentale panden: dat waren onherkenbare veranderingen. Onze wandelaar zou wat mijmeren over wat verdwenen, opgeknapt, of helemaal nieuw was. Zou die wandelaar daarbij de term 'vooruitgang' in gedachten nemen?

De ontwikkeling die we hebben gezien gaat van (a) aandacht voor het klassieke monument van voor 1850 naar (b) verbreding van die aandacht naar het monumentale woonhuis, via (c) de ontwikkeling van een stedenbouwkundige benadering, naar (d) rehabilitatie van beeldbepalende en beeldondersteunende panden, en ten slotte (e) het ruim subsidiëren en weer afschaffen van financiële steun voor de restauratie van de laatste categorie.

Culemborg volgde in grote lijnen de landelijke trend. De jaren 1950 en 1960 waren een periode van wederopbouw en gestaag groeiende welvaart. Het toenemende autoverkeer was een zorg voor veel steden. Lokale bestuurders werden door stedenbouwkundigen ondersteund in het denken in termen van 'verkeerssystemen, waarbij mensen en gebouwen invullingen zijn'. Er was op zijn minst een sterke neiging in de stedenbouwkundige planvorming om een rechte lijn te trekken van A naar B en alles wat daartussen lag te beschouwen als obstakel dat opgeruimd moest worden. De Culemborgse reconstructie en sanering, zoals beschreven in deel I, passen in dit beeld. Ook in Culemborg wilden ondernemers die in de binnenstad een winkel of een van de vele kleine bedrijfjes in de oude stad exploiteerden dat de stad goed toegankelijk zou blijven voor het autoverkeer.

Er leefde ook een andere, oprechte zorg onder de Culemborgse bestuurders. Naast de noodzaak om de stad aan te passen aan de nieuwe tijd wilde men ook de levensomstandigheden van de arbeidende bevolking verbeteren. Dat betekende het opruimen van

Van sommige panden lijkt bij restauratie niet veel over te gaan blijven, zoals hier te zien is bij werkzaamheden aan het pand Markt 2-4 in 1970. Op de achtergrond is het stadhuis te zien. G. Berends/RCE 135.508A

verkrotte woonwijken en het realiseren van sociale woningbouw in een stad die in 1977 als 'beschermd stadsgezicht' werd aangewezen. Daarbij verdween het een en ander dat misschien opgeknapt had kunnen worden. Dat is vanuit het nu bezien misschien te betreuren – maar dat is achteraf praten vanuit een modern en totaal veranderd referentiekader.

Het valt op dat men in Culemborg, bepaald geen grote stad, gerenommeerde Nederlandse stedenbouwkundigen en architecten inschakelde. Denk daarbij aan IJsbrand Kok, Sam van Embden, Jón Kristinsson, Coen Temminck Groll en Cees Royaards. Een aantal van hen had in Delft gestudeerd en werd daar (deeltijd)hoogleraar.

Monumentenzorg en een toename van het aantal restauraties kwamen in Culemborg relatief laat op gang. Dit had alles te maken met 'de stad die zijn hart verjongde', hetgeen óók een gevolg was van de toenemende welvaart. Tot ver in de jaren 1960 erkenden de Culemborgse bestuurders de noodzaak van monumentenzorg niet. Dat was namelijk Rijksbeleid, ver van de lokale situatie bedacht en zelfs beschouwd als een min of meer elitaire aangelegenheid.

De landelijke overheid schiep de financiële ruimte waardoor reconstructie en sanering, gevolgd door sociale woningbouw, mogelijk werden gemaakt. Dat gold ook voor de monumentenzorg die lokaal (zij het met enige vertraging) op gang kwam nadat de Rijksoverheid een subsidiebeleid had ontwikkeld. Er kwam bij de

gemeente meer aandacht voor de waarde van het behoud van de oude stad. De gemeente stimuleerde daarom eigenaren om hun panden te restaureren, maar veel animo was daar in de beginfase van dat rehabilitatiebeleid niet voor. De gemeente ging daarom zelf panden aankopen en liet die restaureren om ze daarna weer (hopelijk met wat winst) te verkopen. Daarbij werd gelukkig niet alleen aandacht gegeven aan de alleroudste panden, maar ook aan de bouwwerken die Culemborgse architecten zoals Cornelis en Leendert Sillevius, Gijsbartus Prins en Theo Ausems hadden nagelaten.

Architect Henk van der Wielen speelde een cruciale rol in de restauratie van een zeer groot aantal panden en stimuleerde een verantwoord omgaan met wat als historisch waardevol kon worden gezien. Ook bestuurders van Voet speelden daarin een rol – al bevond het Genootschap zich gedurende een flink deel van deze periode, tussen 1959 en 1979, in winterslaap.

Er was sprake van machtsspelletjes, zowel binnen het ambtelijk apparaat als in de lokale politiek. Er waren tegenslagen omdat monumentale panden al dan niet bewust door brand of door verwaarlozing ten onder gingen. Er werd gespeculeerd en illegaal verbouwd. Kortom: Culemborg was (en is!) een levendige stad van mensen.

We zien een stadsvernieuwing die zich in de loop der tijd aanpast aan de maatschappelijke ontwikkelingen. De overheid vervulde daarbij, zo goed en zo kwaad als dit ging, een leidende en sturende rol. Dat was nodig omdat ‘marktwerking’ de problemen niet kon oplossen. Uit mijn eigen tijd als wethouder weet ik nog dat we met enig wantrouwen naar op winst beluste projectontwikkelaars keken. In de sociale woningbouw en goedkope koopwoningen waren zij, zoals overigens ook de meeste Culemborgse aannemers, niet geïnteresseerd. Om in de vrije sector te mogen bouwen stond men wél op de stoep van het stadhuis. In de jaren 1990 brokkelde de bestuurlijke aandacht voor sociale woningbouw, zoals ook elders in Nederland, overigens steeds verder af.

Ik begon het tweede deel van dit essay met de vraag wat eigenlijk een monument is. Die vraag is mij blijven achtervolgen tijdens het schrijven van dit deel. Iemand zei recent tegen mij dat Culemborg “één grote historische vervalsing is, zoals overigens vele andere in de jaren zeventig en tachtig gerestaureerde steden”. Deze uitspraak stemt tot nadenken. Ik begrijp de opmerking wel, maar deel hem niet. Veel is inderdaad in een historiserende stijl vernieuwd: denk aan de Dekenije, de Luxor, het Pietersgasthuis, en misschien kun je dat ook wel zeggen van het stadhuis op de Markt en het Weeshuis. Soms, zoals bij het Jan van Riebeeckhuis, worden we gefopt door

de suggestie van ouderdom maar gaat het in feite om een nieuwgebouwd pand.

Als je rechtlijnig denkt, moet bij restauratie de bestemming van een pand afgeleid worden uit bouwhistorisch onderzoek. In de praktijk was dit vaak niet het geval, in die zin dat de toekomstige functie centraal stond en de restauratie zich daaraan aanpaste. Ik zou die restauraties niet als 'vervalsing' maar als 'historische vernieuwing' willen kenschetsen. De monumenten van Culemborg zijn zeker niet authentiek, in die zin dat ze er in het verleden hetzelfde uitgezien hebben.

Bij de bestudering van de monumentenzorg in Culemborg is me steeds duidelijker geworden dat het in essentie gaat om het creëren van een eigentijdse woon- en leefomgeving met behoud van historische elementen. Met de restauraties is een beeldverhaal gecreëerd dat de geschiedenis van de stad en de mensen die er woonden levend houdt. Hoe men er ook over kan denken, dat is gebeurd met de beste bedoelingen en inzichten en in de geest van de tijd.

Ook details worden bij restauraties minutieus hersteld. Hier gevelstenen van het pand Markt 11 voor en ná de restauratie op foto's uit 1984. Collectie Anneke Kramer/RCE 353.848 en 353.847

Er zal altijd dynamiek zijn in de stad en stadsvernieuwing is een nooit eindigend proces. Denk daarbij aan het in de jaren 1990 gevoerde 'herinrichtingsbeleid' om de leefbaarheid in de stad te bevorderen en aan de recentere aandacht voor het archeologisch erfgoed en de bescherming van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Wat wel of niet 'passende' architectuur is, zal altijd een discussiepunt blijven, ook in de toekomst, als de stad noodzakelijkerwijs zijn hart weer eens moet vernieuwen. Bovendien zijn er dan ongetwijfeld panden bijgekomen die als monument worden beschouwd, want ook uit wat nu gebouwd wordt zullen monumenten voortkomen. Ook in Culemborg zal het historische aanzicht continu veranderen.

Het monument voor Pieter Aafjes staat voor een pand dat aan verloedering ten prooi valt. Louis Hoeke

Oplettendheid blijft daarbij geboden. Ook anno 2022 zien we hier en daar weer verwaarlozing en verloedering ontstaan, bijvoorbeeld in de Papensteeg, bij de voormalige RK-Sociëteit aan de Lange Meent, bij het huis op de hoek van de Dr. Hockesingel en de Zanddam en bij een boerderij in de Goilberdingersstraat. Zorgen zijn er over de toekomst van de Visafslag, de RK Sint-Barbarakerk, de moskee in de Ridderstraat, en de Lutherse kerk.

Een zichzelf respecterend gemeentebestuur zou het Vierheems-kinderenstraatje in oude stijl restaureren. Heel jammer is dat de gemeente de Culemborgse erfenis van W.J. Gispén zo heeft verslonsd. Dat kan hersteld worden door de Gispén-collectie een permanente tentoonstellingsruimte in de stad te geven. Na tien jaar stilstand kunnen er best nog wat panden aan de gemeentelijke monumentenlijst worden toegevoegd, ook al is de betekenis daarvan beperkt. In aanmerking komen het appartementencomplex De Vier Dreven (het voormalige ziekenhuis), de Witteveenschool, de Rijk van Gaasbeekschool en tal van panden en straten in de Bloemenbuurt. Denk ook aan standbeelden en de vele gevelstenen. Dit alles vraagt om alertheid van ons Historisch Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden en een daadkrachtig handelen van het gemeentebestuur. Misschien moet er in navolging van de eerdere 'krottenkaart' een '*probleemplekkenkaart*' worden gemaakt in plaats van de vele beleidsnota's die elkaar steeds herhalen.

Ik hoop van harte dat de lezers van dit essay tijdens een wandeling door de stad anders (en beter) gaan kijken en de prachtige oude stad die Culemborg is, nóg meer kunnen waarderen.

Geraadpleegde literatuur

Vroege rijksmonumentenlijsten Culemborg

Voorlopige Lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IV, Gelderland 1917

Beaufort, R.F.P. de, Berg, H.M. van den, *De Betuwe*, Staatsuitgeverij Den Haag 1968

Geschiedenis monumentenzorg algemeen

Blom, A., Timmer, P., *Hersteld verleden van dorpen en steden. Stads- en dorpsgezichten tijdens de stadsvernieuwing (1961-1985)*, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2019

Denslagen, W., *Omstreden herstel: kritiek op het restaureren van monumenten*, 's-Gravenhage 1987

Denslagen, W., 'Overleefde schoonheid. Vijftig jaar restaureren en verbouwen' In: *Jaarboek Monumentenzorg. In dienst van het erfgoed*, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 1997

Denslagen, W., *Romantisch modernisme. Nostalgie in de monumentenzorg*, Amsterdam 2004

Liagre Böhl, H. de, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012

Smaal, A.P., et al., *Kijken naar monumenten in Nederland*, Baarn 1979

Stenfert, R., et al., *Monumenten in Nederland*, Zeist 2000

Swigchem, C.A. van, *Afbraak of restauratie. Monumentenzorg in Nederland*, Bussum 1966

Tilleman, J.A.C., *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975

Over Culemborgse monumenten

Behoud van het verleden; 10 jaar restaureren in Culemborg, Gemeente Culemborg 1987

Beltjes, P.J.W., Schipper, P.W., *Culemborg; beeld van een stad*, Culemborg 1988

Blommers, B., 'Een molen met vragen: Stellingmolen De Hoop', in: *Culemborgse Voetnoten*, no. 1 (1987), pp. 8-15

Bosman, M., *Het weeshuis van Culemborg – 1560-1952*, Amsterdam 2005

Croonen adviseurs, *Beeldkwaliteitsplan binnenstad Culemborg*, Culemborg 2011

De geschiedenis van het huis De Fonteyn; Geboortehuis van Jan van Riebeeck, de Fonteyn, 1e jaargang, nr. 2, winter 1980/81

Gemeente Culemborg, *Cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Culemborg*, 2012

- Gemeente Culemborg, *Archeologische Beleidskaart 2017 (eindversie 28 februari, 2018)*, Omgevingsdienst Rivierenland
- Gesloopt maar niet vergeten*, Culemborgse Voetnoten 2009-40
- Het Pietersgasthuis en armenzorg in Culemborg*, www.mijngelderland.nl, pp. 1-3
- Keizer, A., 'De dekenije. Curriculum vitae cum annexis', in: *Culemborgse Voetnoten*, 1, no. 1 (1987), pp. 40-44
- Posthumus, N., *Alle problemen begonnen met Van Riebeeck. Wat Nederlanders niet weten over hun rol in Zuid-Afrika*, Amsterdam 2021
- Prins-Meijer, J.A., Prins, W., *Culemborg bespied. Een historische schildering van Markt 11 en 13 te midden van het Culemborgse leven van 1475-1922*, Amsterdam 2003
- Prins-Schimmel, M.A., 'Het Stadhoudershuis te Culemborg', in: *Jaarverslag Vereniging Hendrick de Keyser* (1984), pp. 18-40
- Sillevis, L., Beltjes, P.J.W., *De bouwgeschiedenis van het stadhuis te Culemborg*, Culemborg 1939
- Spaans, N., *Elisabeth weeshuis*, Culemborgse Voetnoten, 2012-45
- Temminck Groll, C.L., 'Het restaureren van middeleeuwse gebouwen' in: *Madoc* (1989) pp. 1-9
- Vereniging Hendrick de Keyser, *Huizen in Nederland*, deel IV, pp. 346-354, Amsterdam/Zwolle 2000
- Winkel, Jack van der, Jakobs, Yvonne, Lagers, Hans (red), *Culemborgs volksleven in de negentiende eeuw. De verhalen van Otto de Beus*, Culemborg 2000

Personen die me hebben geholpen bij de informatieverzameling

Rien Bambacht, medewerker Team Projecten Regie en Ruimte
gemeente Culemborg
Bert Blommers, stadshistoricus
Martin Bonouvrie, afdeling Algemene Zaken gemeente Culemborg
(1982-2020)
Michiel Bugter, redacteur en bestuurslid Voet
Ad den Dikken, gemeentesecretaris Culemborg in de jaren 1980
Jean Eigeman, wethouder Culemborg (1989-1999)
Wil Glasbergen-Hoeke, redactie
Louis Hoeke, hedendaagse foto's
André Hoek († 2021), architect, Utrecht
Wim Holleman, bewoner 'muurwoningen' Binnenmolenstraat 1-3
Yvonne Jakobs, oud-voorzitter van Voet
Mariël Kok, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Paul Koster, makelaar in Culemborg (1977-2010)
Jon Kristinsson, architect nieuwbouw saneringsgebied, oud-
hoogleraar TU Delft
Wim en Adrienne Mazzola, architecten
Rinus Neggers, medewerker bouw- en woningtoezicht Culemborg
(1972-2015)
Nico Nelissen, emeritus-hoogleraar bestuurskunde
Radbouduniversiteit Nijmegen
Peter Otten, voormalig president-protector Elisabeth Weeshuis
Mattie Pin, voormalig lid bewonerscomité Leliestraat
Jan Smits, ambtenaar Monumentenzorg Culemborg
Emile Spithoven, beeldend kunstenaar, Culemborg
Joost Vahl, stedenbouwkundige in Culemborg (1985-2000)
Henk van der Wielen († 2020), architect in Culemborg

Gebruikte afkortingen in de bijschriften

EWM: Elisabeth Weeshuismuseum, Culemborg
RAR: Regionaal archief Rivierenland, Tiel
RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.
De nummers verwijzen naar de 'documentnummers' in
de beeldbank van RCE.
DBNL: Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren, Den Haag

Over de auteur

Prof. dr. Pieter Glasbergen (9-11-1946) is emeritus-hoogleraar Milieubeleid aan Open Universiteit Nederland en de Universiteit Utrecht. Van 1976 tot 1988 was hij parttime wethouder in Culemborg. Hij was dus voor een belangrijk deel van het tijdvak dat dit essay beschrijft zowel ooggetuige als medebeslisser. Bij zijn afscheid als wethouder in 1988 ontving hij de zilveren stadspenning. Na zijn emeritaat in 2011 was hij nog zes jaar honorair hoogleraar *Governance for Sustainable Development* aan de Universiteit Maastricht. In 2018 ontving hij voor zijn wetenschappelijk werk een *Lifetime Achievement Award*.

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 73, mei 2022

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Jaap Borggreve
Michiel Bugter
Yvonne Jakobs
Kees van de Vate

Redactieadres

Michiel Bugter
Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg
E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail worden gezonden naar de redactie.
Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen,
die te lezen zijn op de website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp
Jacobsvicarie 18, 4105 CT Culemborg
E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582
t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

Lid worden van Voet?
Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl
De contributie bedraagt € 17,50 per jaar.
Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.
Voet is een culturele ANBI.

In de jaren 1970 wordt in Culemborg een monumentenbeleid ontwikkeld dat leidt tot grootscheepse restauratie van monumenten in de jaren 1980. Rond 1990 is deze fase alweer voorbij. In de tijd van sanering en kaalslag en het realiseren van doorbraken en sociale nieuwbouw was er niet veel belangstelling voor de vele in erbarmelijke staat verkerende monumentale huizen en gebouwen. Mede door een stimulerend beleid vanuit de rijksoverheid kwam hier verandering in. Dit verhaal markeert de overgang van 'die ouwe meuk moet worden opgeruimd' naar 'hoe behouden we zoveel mogelijk historische waarden' en beschrijft een nieuwe fase in de wijze waarop Culemborg zijn hart verjongde. Een aantal beeldbepalende restauraties passeert de revue, met de dilemma's, keuzes en toevalligheden die daarbij hoorden. Dit alles komt aan de orde tegen de achtergrond van de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland.

Pieter Glasbergen is een enthousiast stadsgids en ging zich bij zijn wandelingen steeds meer vragen stellen bij de totstandkoming van het huidige beeld van de stad. In dit tweede deel van een tweeluik over de Culemborgse stadsvernieuwing bespreekt hij de verhouding tussen Culemborg en zijn monumenten in de jaren 1955-1990. Pieter Glasbergen was hier gedurende een deel van deze periode als wethouder mede verantwoordelijk voor.